

ALLKEELED

Tiit Hennoste

Tartu Ülikool

1. Sissejuhatuseks

Ükski loomulik keel pole homogeenne, vaid liigendub erinevateks variantideks, mis üksteisest kas sõnavaralt või grammatikalt erinevad. See on truism, mis viib küsimuseni: millised on põhimõtteliselt keele variandid, millised on ühe keele variandid ja mille poolst nad üksteisest erinevad. See lihtne küsimus on ootamatult keerukas vastata, eelkõige selle tõttu, et allkeeli võrdlevaid uurimusi on enamiku keelte kohta vähe.

Eesti keele allkeelte teaduslik süstemaatiline määratlemine on väga juhuslik (vt mõned katsed Rätsep 1976; Pajusalu 1992). Praktiliselt kasutatakse mõnda mõistet (*kirjakeel, ühiskeel, argikeel, kõnekeel, murre, sotsiolekt*), kusjuures need on üsna uduselt defineeritud ja praktilises kasutuses pigem intuiitiivsed.

Käesolev artikkel annab esimeses osas ülevaate allkeelte kõige tavalisemast süsteemist rahvusvahelises sotsiolingvistikases kirjanduses, vaadeldes dialekte, sotsiolekte ja registreid. Teises osas püüame läheneda kolmele olulisele mõistele eesti keele allkeelte tüpoloogias: kirjakeel, ühiskeel ja argikeel, ning vaatleme nende erinevaid võimalikke tõlgendusviise. Kolmandas osas teeme kokkuvõtte allkeelte määratlemise üldistest probleemidest. Neljandas esitame omapoolse allkeelteliigenduse ja määratleme eesti keele kesksed allkeeled.

2. Klassikalised põhimõisted

Keelt võib allkeelteks jagada lähtudes keelevälisest, kuid keelega seotud teguritest ja lähtudes keelest endast.

Esimene tähendab seda, et me otsime rühma homogeenide keeleväliseid tunnuseid, mis mõjutavad ka keelt süstemaatiliselt, st et mingite tunnuste ABC puhul kasutatakse alati suhteliselt ühesugust keelt ja tunnuste BCD puhul teistsugust. Keelelistelt omadustelt võivad saadud kogumid olla enam või vähem homo-

geensed. Selline on valdav lähenemine, mille keskseteks mõisteteks on dialektid ja registrid (nt Ferguson 1994).

Teine lähenemine lähtub keelest. Sel juhul otsitakse grammatiliste ja leksikaalsete joonte kogumeid, mis esinevad püsivalt koos, ning püütakse leida nende taga olevaid ühiseid mittekeelisi tunnustekomplekte. Seda on teinud nt Douglas Biber (Biber 1988), kes kasutab terminit *text types*.

2.1. Ühiskonnakeskne lähenemine

Sotsiolingvistikas on olnud põhiline ühiskonnakeskne lähenemine. Sellest lähtudes saame jagada keelevariandid kahte rühma: kasutajakesksed ehk murded / dialektid (*dialect*) ja kasutuseksksed ehk situatiivsed variandid (*register / style*).

Mõistet allkeel (*sublanguage*) inglise keeles eriti ei kasutata. Neutraalse terminina on mõnikord kasutusel lekt (*lect*), mõnikord variant (*variety*) (Trudgill 1992: 48, 77).

2.1.1. Dialektid ehk murded

Ingliskeelses terminoloogias on dialekt keele variant, mis erineb grammatiliselt, fonoloogiliselt ja leksikaalselt teistest variantidest ning on seotud geograafilise koha ja/või kindla sotsiaalse klassi või staatusgrupiga (Trudgill 1992: 23–24). Dialekti kandja on rühm, mis tegutseb ühiskonnas regulaarselt kui funktsionaalne tervik (füüsilise paiknemise, abielusuhete, töösuhete vms alusel). Selline rühm kaldub välja arendama oma keelesüsteemi ja keelekasutuse markerite süsteemi, mis teda teistest gruppidest eristab (Ferguson 1994: 19). Eesti terminoloogias seostub dialekt tavaliselt ainult kohaga, üksnes mõnikord ka sotsiaalsete taustatunnustega (nt Mäger 1989: sisekaas).

Kohamurded. Kohamurre on ilmselt vanim ja ka eesti lingvistikas seni enim kasutatud allkeele tüüp. Kohamurret määratletakse kui territoriaalselt seotud inimeste allkeelt. Oluline on see, et üldjuhul on kohamurdel leitavad kaks alust:

- seda kasutavad inimesed kuuluvad keeleväliste tunnuste alusel kokku. See on allkeel, mille keeleline ühtsus ja erinevus muudest allkeeltest toetub sellele, et lähestikku elavad ini-

mesed suhtlevad üksteisega enam kui kaugemal elavad ning et peredes elab koos mitu põlvkonda inimesi, mis loob ajalise püsivuse;

- inimesed teadvustavad end rühmana ja oma murret rühmasisese keelena, mis neid teistest eristab.

Eesti lingvistikas on murrete defineerimises mitmeid probleeme. Keskne neist on see, et murderühmad ja murded on määratletud keeleliste erijoonte piiride kaudu, kuid murrakud halduspiiride kaudu (vt Saareste 1932; Kask 1956; Pajusalu 1999).

Murretest kõneldakse tavaliselt kui maakohtades kasutatavatest allkeeltest. Linnamurretest pole eesti keele puhul üldiselt kõneldud. Linnamurde mõiste on ka rahvusvaheliselt enamasti kasutusel sotsiolekti paralleelmõistena.

Murdega seostub mõiste aktsent (*accent*), mida eesti keeleteaduses pole seni kasutatud (vt Hennoste 1999). Aktsent on toodud välja kitsamalt keeleliselt aluselt: ta viitab keelevariantidele, mis erinevad üksteisest üksnes foneetiliselt ja/või fonoloogiliselt, mitte leksikaalselt või morfoloogiliselt / süntaktiliselt (Chambers, Trudgill 1980: 5). Aktsent on väga levinud nähtus. Näiteks inglise keele kohta leiab Peter Trudgill, et vaid 3–5% inimesi kõneleb ilma kohaliku aktsendita (Trudgill 1994: 7). Et sellisele terminile on eesti keeles kate, pole vaja eriti tõestada. Võib nimetada erinevaid hääldusviise, mis murdetaustana muidu mittemurdelises kõnes olemas on (põhjaranniku inimestel puudub erinevus 2. ja 3. välte vahel, saartel on laulev intonatsioon ja puudub õ jne). Teiseks, aktsenti võib siduda ka sotsiolektidega, mitte ainult dialektidega.

Mõnikord tehakse vahet terminitel dialekt ja *patois*. Prantsusmaal on *patois* tavaliselt maal kõneldav, madalamate sotsiaalsete rühmade ja kitsama geograafilise levikuga allkeel. Ka on dialektil oma kirjatraditsioon kuid *patois*'l ei ole (Wardhough 1996: 25, 41). Seega on *patois* ideoloogiline ja hinnanguline termin. Ilmselt pole seda terminit eesti keele kohta tarvis.

Sotsiolektid. Sotsiolingvistika on leidnud mitmesuguseid seoseid inimese sotsiaalsete parameetrite ja keelekasutuse vahel. Sealjuures on eri koolkonnad ja uurijad toonud välja põhiosas samad mõjurid, kuigi hierarhiseerinud neid erinevalt (vrd Christian

1992; Trudgill 1995; Montgomery 1995; Wardhough 1996). Olulisemad mõjurid on inimese sotsiaalne päritolu ja staatus (klass, kiht, kast, seisus), religioon, etniline päritolu (*ethnicity*), sugu, vanus, haridus. Keskne sotsiolektimääratlus on ikka käinud klassikuuluvuse või staatusgrupi kaudu. Selle põhimõtte kuulsaim illustatsioon on ilmselt B. Shaw' Pygmalion ja selle põhjal tehud muusikal Minu veetlev leedi.

Teistmoodi alus on James ja Lesley Milroy' terminil sotsiaalne võrk (*social network*): keelelise koosluse moodustavad inimesed, keda seob keerukas naabruse, sõpruse, suguluse jms individuaalsete sotsiaalsete suhete võrk (Milroy 1980).

Eesti keeleteaduses on termin sotsiolekt olnud kaua kasutusel, kuid lihtsalt mõistena, mida pruugitakse, ilma et sellel oleks kuigivõrd konkreetset kohalikku sisu. Tegelikult pole eestlaste sotsiaalsete omaduste ja keelekasutuse seoseid peaaegu üldse uuritud. Võime vaid hüpoteesida, et kuna haridus andis kirjakeele normingute valdamise ja see oli prestiižne oskus läbi 20. sajandi, siis on kõige olulisem piir haritute ja harimatute vahel. Aga kindlasti on eesti keeleski olemas erinevused näiteks naiste ja meeste ning erinevate vanuserühmade keelekasutuses.

Sotsiolektide alla paigutatakse tavaliselt ka släng. Mis on släng, pole kuigi selge. Esiteks on kasutusel mitu terminit: släng, argoo, žargoon, erikeel, mille suhted on segased ja eri traditsioonides erinevad (vt terminoloogiast Tender 1994: 293–297). Ka slängi defineerimine on väga erinev.

- Släng on eesmärgipärane mittenormatiivsus keeles (Loog 1991). Selline defintsioon määratleb slängi väljaspool sotsiolingvistikat kui ühe keeleloomevõtte.
- Släng on mingile sotsiaalsele rühmale, klassile, ühe ja sama eriala inimestele, sõpruskondadele jne omane mitteametlik kõnekeelne sõnavara (Tender 1994). See defintsioon määratleb slängi osalt sotsiolektina kasutajarühma kaudu ja osalt registrina kui teatud situatsioonis kasutatava allkeelee.
- Antikeel (= släng) on allkeel, mida kõnelevad ühiskonnas marginaalsetel positsioonidel olevad ja tihti seadusest väljapoole jäävad rühmad (vt Montgomery 1995: 96–104). See defintsioon määratleb slängi kui ühe sotsiolekti alaliigi.

Lisasegaduse põhjustab see, et slängi alla on paigutatud enamasti kaks üsna erinevat allkeelt. Üks on sotsiaalsete rühmade erikeel (klassikalisteks näideteks õpilased, üliõpilased, kurjategijad jms), mille abil need rühmad ennast ühiskonna teistest gruppidest eristavad, teine mitteformaalne ametikeel (nt muusikute või arvutiinimeste släng), mis on üldjuhul mitteformaalne terminoloogia. Esimene släng kuulub seega üldkeelde (ja ainult osalt erikeelde), teine aga erikeelde.

Mille poolest släng ja sotsiolekt erinevad? Keele poolelt vaadatuna on erinevus selles, et släng on üldjuhul ainult sõnavara, mitte kogu keele variant. Samas pole selge, millisel sotsiaalsel alusel eristada slängisõnavara muudest igapäevaelus kasutatavatest sõnadest. Klassikaliselt on olulised olnud kasutajate marginaalne positsioon ühiskonnas ja sõnavara kiire muutuvus. Kuid neist on paljude slängiliikide puhul võimatu kõnelda (nt väga oluline arvutiinimeste släng või koolisõnavara püsivus üle mitmete põlvkondade). Ainus järele jääv selge kriteerium kipub olema kasutuse kitsus. Nii on termini kasutus pigem traditsioonidele toetuv.

Sotsiolekti ja tema taustatunnuste suhted ei ole sama järku nähtus kui kohamurde ja tema taustatunnuste suhted. Esiteks on sotsiolektide alla kokku pandud kahte erinevat tüüpi allkeeli:

- ühel juhul teadvustavad inimesed end sotsiaalse rühmana ja oma allkeelt rühmasisese keelena, mis neid teistest eristab. Selline on tüüpiliselt ka kohamurde staatus;
- teisel juhul kuuluvad inimesed mingite sotsiaalsete tunnuste alusel kokku ja nende keelest on leitavad kokkukuulumist näitavad tunnused, kuid mingi ennast manifesteeriva allkeelena need rühmad oma keelekasutust ei võta. Selline on nt eri vanuserühmade keeleline erinevus Euroopa keeltes.

Teiseks, erinevalt kohamurretest on sotsiolektide suhted oma kandjatega palju heterogeensemad ja lõdvemad.

- Sotsiaalsed inimrühmad on palju liikuvamad kui sama dialekti kõnelevate inimeste rühmad ja nende liikuvus on erinev. Inimese ja soo (*gender*) suhe on suhteliselt püsiv, kuid inimese ja hariduse suhe muutub läbi elu.

- Inimene kohamurde kõnelejana on homogeenne nähtus: ta kõneleb tüüpiliselt ühte dialekti. Sotsiolekti kõnelejana on inimene alati eri mõjurite segu ja selliselt eri sotsiolektide kogum. Ta on samal ajal ametnik, naine, kõrgharidusega jne.
- Dialektide puhul on kerge mõista, miks koos elavad inimesed kõnelevad sarnast keelt ja eraldi elavad inimesed erinevamaid keeli. Palju raskem on siduda sotsiolingvistikulisi taustategureid ja keelt. Millel ikkagi põhineb see, et Tallinna ja Pärnu töölised kõnelevad väidetavalt sarnast keelt, mis erineb Tallinna ja Pärnu ärimeeste keelest? Palju kergem on sotsiaalse ja keelelise suhteid mõista Milroyde teooria järgi, milles väljatoodud suhete tüüp on analoogiline kohamurde kasutajate ja keele suhtega.

2.1.2. Allkeelte püsimise probleem

Eelnevast võime sõnastada ühe hoopis laiema probleemi: allkeeled on suuresti püsivad nähtused, st nad ei lagune kergesti laiali ega muutu väga kiiresti. Mis hoiab allkeeli koos, kuigi nende kasutajad võivad üksteisega väga vähe kokku puutuda ja suurem osa allkeeltest pole kuidagi kirjalikult fikseeritud? Mu arvates oleks huvitav ja mõttekas sõnastada vastus sellele küsimusele keelelise püsivuse seadustena. Mudeli selleks olen laenanud rahvaluule püsimise ja muutumise seadustest (vt nt Tedre 1998):

- inimene kuuleb samu keelisi üksusi mitu korda;
- inimene kuuleb keelelisi üksusi samasugusena mitmelt eri inimeselt;
- inimene teeb kuuldu põhjal üldistusi ja järeldusi;
- keelelist mälu (grammatikareegleid) hoiavad alal vormelväljendid. Suulises kultuuris on grammatika implitsiitne. Seda kannavad vormeltekstid, mis on püsivad läbi mitme põlve ning kannavad infot grammatiliste struktuuride kohta (pühad tekstid, vanasõnad, mõistatused jms). Grammatika kui eksplitsiitne reeglite kogum tuleb alles koos kirjaliku keelekasutusega.

Selliselt asjale lähenedes võiks iseseisev allkeel olla tüüp ehk normide kogu (nagu rahvalaulutüüp). Tal on oma tšenter ja perifeeria. Tema konkreetne realiseering on aga variant, mis kaldub

iga kord tüübist veidi kõrvale. Variandid võivad liituda ja lahkeda, nii tekivad pikapeale uued tüübid.

2.1.3. Situatiivsed variandid

Teise allkeelte rühma moodustavad situatiivsed variandid. Situatiivne variant tähendab kommunikatiivset situatsiooni, mis esineb regulaarselt ühiskonnas ja seostub kindlate keeleliste joontega (Ferguson 1994). Igaüks võib kasutada eri situatsioonides nt erinevaid murdeid, kuid ka situatsioonid ise mõjutavad tekstide keelelisi omadusi. On selge, et argielukeel erineb sellest, mida me kasutame kaupluses või et teadusliku artikli keel erineb ilukirjanduse omast. Situatiivsete variantide määratlemisel on seejuures palju enam terminoloogilist segadust kui murrete määratlemisel.

Esiteks kasutatakse nt ingliskeelses traditsioonis erinevaid sõnu *register*, *style* ja *genre*, mille defineerimises valitsevad suured erinevused. Teiseks, dialektide puhul oli meil tegu ainult inimeste omaduste kui taustajoontega, situatiivsete variantide korral toovad autorid alati välja paljude erinevate tunnuste loendid, mis üheskoos on keelekasutusega korrelatsioonis. (Ühe loendi, kus on püütud maksimaalselt kokku võtta teadaolevaid mõjureid, pakub Tartu ülikooli suulise kõne korpuse taustakirjeldus, vt Hennoste 2000a.)

Vaatleme esmalt taustajoonte loendit (terminoloogia kohta vt Biber 1995: 7–18; konkreetseid loendeid vt Biber 1988: 30–31; 1994: 40–41; Chesire 1992: 324–326; Chrystal, Davy 1969: 60–91; Montgomery (toetub Hallidayle) 1995: 105–133; Trudgill 1992: 62, 72; Wardhough 1996: 48–51). Meile piisaval üldistuse astmel saame need jooned koondada viide suurde rühma. (See pole ainuvõimalik rühmitamine. Rühmitamisel lähtutakse eri kriteeriumidest ning tihti on aluseks pigem praktiline vajadus).

- **Keelekasutajate omavaheliste suhete laad** (tavaline termin *tenor*) ja rollid antud situatsioonis (staatussuhted, sotsiaalsed ja ametialased rollid, suhete formaalsuse aste). Neid omakorda määratletakse erinevates terminites (nt suhted: sõber–võõras; rollid: eraisik – institutsiooni esindaja). Mõnikord lisatakse ka inimeste emotsionaalne ja füüsiline seisund antud

hetkel. Rangelt võttes pole see suhe, kuid teisalt pole tegu ka inimese situatsioonivälise sotsiaalse omadusega.

- **Suhtlusviis või toimumisviis** (*medium, mode*): suuline / kirjalik, spontaanne / redigeeritud, dialoogiline / monoloogiline suhtlus. Mõnikord lisatakse siia ka žanrid, mõnikord teadlikud võtted kindlate tunnustega teksti saavutamiseks.
- **Füüsiline olukord, tingimused** (*setting*), milles suhtlus toimub ja mida kirjeldatakse taas erinevalt (konkreetne aeg ja koht, suletud / avatud, erateritoorium / neutraalne territoorium / institutsionaalne territoorium jms).
- **Eesmärgid**: suhtluses osalemine / info laias mõttes (*involved / informational*), konkreetsed retoorilised eesmärgid (informeerimine, praktiline tegevus, veenmine, jutustamine jne).
- **Suhtlusvaldkond, teema, kõneaine** (*field, topic*), st millest kõneldakse ja millises valdkonnas suhtlus toimub (nt reklaamialane vestlus reklaami tekstist).

Eri autorite terminikasutust kõrvutades saame keeruka pildi:

- Crystal ja Davy: kõik kokku on stiil
- Biber 1988: kõik kokku on *genre*
- Biber 1994, Ferguson: kõik kokku on register
- Halliday: suhted + valdkonnad + suhtlusviis = register
- Trudgill: olukord + suhted = stiil
valdkonnad = register

On näha, et osa autoreid ühendab kõik või vähemalt suurema osa neist tunnustest ühe termini alla. Teine osa aga üritab jagada komplekti kaheks. Sellisel juhul on tüüpiline selline jaotus, nagu teeb Trudgill (vt ka Cheshire 1992). Stiilierinevused on paigutatud formaalsuse skaalale, varieerudes väga formaalsest väga informaaalseni (intiimseni). Stiili eristajad on eelkõige grammatilised jooned, aga ka teatud sõnavara. Register aga seostub sellega, millest räägitakse või millises valdkonnas rääkijad on (arstiregister, juriidiline register jms). Selliseid allkeeli lahutab eelkõige sõnavara (tehnilised terminid jms).

Seega tekib kaheliijaotus ka selle põhjal, millised keelelised tasandid ühte allkeelt teisest eristavad. Praktiliselt ei pruugi see vahe alati kehtida, kuid on tüpologia tegemisel kasulik. Nt on võimalik defineerida slängi kui väga mitteformaalsete situatsioo-

nide sõnavara, mispuhul sotsiaalne / üldsläng osutub mitte sotsiolektiks, vaid stiiliks (Trudgill 1992: 66). Sellele võib lisada, et erialasläng osutub sel juhul pigem üheks informaalseks registriks.

Samuti võib kaheksjaotamise puhul mingi register, nt arstisõnavara seostuda nii formaalse (arstid tööl) kui ka informaalsete situatsiooniga (arstid vestlemas ametiasjust jõulupeol). Kuid tüüpilisem on, et teatud registrid seostuvad eelkõige formaalsete stiilidega ja teatud registrid informaalsetega.

Samal ajal on registreid määratletud ka erineval üldisuse astmel, võttes arvesse erinevat hulka tunnuseid. Kõige üldisemal tasandil on nt eristatud kõnet ja kirja ning väga spetsiifilisel tasandil nt teadusliku artikli erijooni. Kuid sellised tasandid ei eristu teravalt vaid moodustavad pideva varieerumise ruumi, st üleminekud ühelt tasandilt teisele on sujuvad (Biber 1995: 8).

Lisaks eeltoodule on määratletud formaalsust (ehk praktiliselt stiili) kui parameetrit, mis on seotud tähelepanuga, mida suhtlejad oma kõnele osutavad (Labov 1972). Registrit aga on vaadeldud kui piiritletud kohaga seotud või sotsiaalsete rühmade keelt, st register on tegelikult sama mis dialekt (Wardhaugh 1996: 49).

Omaette nähtuse moodustab Dell Hymes'i suhtlussündmuse kontseptsioon (Hymes 1962/1968; 1972/1986; Duranti 1985), mida sotsiolingvistika õpikud panevad mõnikord registritega sarnasse rühma, mõnikord eraldi.

Suhtlussündmusel on kindel komponentide kogum, samad üldised eesmärgid, sama teema ja samad osalejad, kes kasutavad sama allkeelt ja tooni, samu suhtlusreegleid jne. Hymes koondas oma kõnesündmuse komponentide loendi 16 komponenti 8 põhiüksusesse, mis annavad kokku akronüümi SPEAKING:

- *situation*: füüsilised tingimused ja juhtumi subjektiivne definitsioon;
- *participants*: kõneleja / saatja ja kuulaja / vastuvõtja;
- *ends*: suhtluse eesmärgid ja tagajärjed;
- *act sequence*: sõnumi vorm ja sõnumi sisu;
- *key*: toon, maneer;
- *instrumentalities*: kanal (verbaalne / mitte), kõnevormid;
- *norms*: suhtlusnormid ja interpretatsiooninormid;
- *genres*: žanrid.

Eesti terminoloogia on situatiivsete variantide eristamisel olnud põhiliselt konstateeriv, mitte defineeriv. Registrit on kasutatud eelkõige siinkirjutaja poolt ja see on olnud valdavalt suhtlusviisi sünonüüm (vt Hennoste 1997). Tavalisim sõna, mida kasutatakse, on tšehhi kirjakeele teooriast laenatud funktsionaalstiil, mille all on mõeldud teatud suhtlusvaldkondade keeli. Tavaliselt tuuakse välja 5 valdkonda: ilukirjanduskeel, ajakirjanduskeel, asjaajamise ehk avaliku elu keel, teaduskeel ja argikeel ehk igapäevakeel. ENE lisab sellele veel oskuskeele.

On näha, et see liigendus on küllalt suvaline. Argikeel on toodud välja hoopis teiselt üldisuse tasandilt kui muud allkeeled. Ülejäänud funktsionaalstiilid kuuluvad kõik ametliku elu konkreetsetele valdkondadele ja vastanduvad selliselt koos argikeelele kui mitteametliku elu keelele. Samas katab see loend ainult osa ametliku keele valdkondadest ja ka ainult osa neist valdkondadest, millel on kindlalt väljakujunenud omaette stiilivarjund olemas. Puudu on nt religioonikeel, populaarteaduse keel, teatmeteoste keel või mitmesuguste kuidas-seda-teha käsiraamatute keel (toiduretseptidest majaehituseni). Sealjuures on nt religioonikeel ajalooliselt äärmiselt tähtis allkeel. Veel 19. sajandil moodustas ta suurema osa eestikeelsetest tekstidest (valdkondade kohta vt pikemalt nt Hennoste 1996). Hoopis eri aluselt on välja toodud oskuskeel, sest ta pole seotud mingi konkreetse ega ka üldise eluvaldkonnaga

Mitut terminit kasutavad Erelt jt (1997: 508–511). Üldmõiste on neil stiil, mis on suhtlussituatsioonile ja suhtlusesmärgile vastav keelekasutusviis. Millised need stiilid on, jääb aga hämaraks. Välja tuuakse kaks rühma: skaala kõrgkeel–madalkeel ning funktsionaalstiilid. Aga stiilinäidete juures on kasutatud ka mõistet poeetiline stiil. Arusaamatuks jääb ka, kuidas on kõrgkeel ja madalkeel seostatavad suhtlussituatsioonidega ning mis asi on siin suhtlusesmärk.

Eriti oluline on aga see, et funktsionaalstiili mõiste erineb põhimõtteliselt registri mõistest. Ta ei ole mitte sõltumatu kogu keele liigenduse alus vaid ainult kirjakeele liigendamise alus.

2.2. Keelekeskne lähenemine

Teine lähenemine allkeeltele on keelekeskne. Siin võetakse aluseks keeleliselt homogeenised tekstide rühmad ning püütakse leida nendega seostuvaid keeleväliseid tunnusekimpe. See lähenemine on palju haruldasem.

Tuntuim keelekeskne lähenemine allkeeltele on Douglas Biberi multidimensionaalne analüüs (meetodi ja inglise keele kohta vt Biber 1988; teiste keelte kohta vt Biber 1995).

Biber alustab vastupidi eelkäijatele. Ta võtab inglise tekstikorpuse tekstid ja analüüsib neid kvantitatiivselt, võttes aluseks tekstide 67 süntaktilist ja leksikaalset omadust. Selgub, et lingvistilised jooned moodustavad kimpe, mis esinevad süstemaatiliselt koos. Selliselt saab ta keeleliste omaduste komplektid, mida nimetab dimensioonideks. Dimensioonid ei tööta üksi, vaid koos ja on pidevad skaalad, mitte dihhotoomiad. Biber leiab kokku 5 inglise keelele olulist dimensiooni (lisaks kaks väheolulist):

- *involved vs informational production*. Selle ühes otsas on kõrge infoväärtusega eksaktne partneri informeerimiseks mõeldud sisu ning teises otsas afektiivne, interaktsionaalne ja üldistatud (*generalized*) sisu, mille põhiliseks mõtteks on suhtlemine ise (nt söögilauavestlus). Sisu taga on kaks kommunikatiivset parameetrit. Esimene on kõneleja / kirjutaja keskne eesmärk: kas olla informatiivne või olla kaasa haaratud (*involved*). Teise moodustavad teksti tootmise tingimused. Vastanduvad tingimused, mis lubavad korralikku toimetamist ja tingimused, mida iseloomustavad reaalaraja piirangud teksti tegemisele.
- *narrative concerns* (narratiivsuse olulisus tekstis);
- *elaborated vs situated reference*. See dimensioon paigutab ühte otsa kontekstist sõltumatu referentsi ja teise situatsioonist sõltuva referentsi, mille tüüpnäiteks on spordi otsereportaaz;
- *overt persuasion* (avalik, teksti pinnal väljenduv veenmine);
- *abstract style* (keelekasutuse abstraktsuse määr).

Nendele dimensiooniskaaladele paigutas Biber sarnaste omadustega tekstide rühmad. Ta leidis, et inglise keele puhul annab parima tulemuse kui jagada tekstid 8 rühma, mida ta on nimetanud

tekstitüüpideks (*text types*), mis on seega lingvistiliselt maaksimaalselt kokkukuuluvad tekstirühmad:

- intiimne suhtlus (*intimate interpersonal interaction*);
- infosuhtlus (*informational interaction*);
- teaduslik seletamine (*scientific exposition*);
- õpetatud seletamine (*learned exposition*);
- kujutluslik narratiiv (*imaginative narrative*);
- üldine jutustav seletamine (*general narrative exposition*);
- situatiivne reportaaž (*situated reportage*);
- veenmine (*involved persuasion*).

Intiimse suhtluse tekstidest on põhiosa tuttavate suulised argi-vestlused nii otse kui telefoni teel. Infosuhtluse moodustavad suuremas osas avalikus elus toimuvad suulised dialoogid ja intervjuud, aga ka suur osa spontaansetest kõnedest ja erakirjadest.

Teadusliku seletamise tuumosa on akadeemiline proosa. Õpetatud seletuse tuumosa on samuti akadeemiline proosa, lisaks osa leheudiseid ja suurem osa avalikke dokumente.

Narratiiv on põhiosas klassikaline ajaviittekirjandus. Jutustav seletamine on keskne rühm suuruselt ja kõige neutraalsem. St selle rühma puhul ei tõuse ükski keeleliste tunnuste kimp sageli kasutatavaks või sageli välditavaks. 1/3 sellest moodustab ajakirjandus, lisaks kuulub siia suur osa populaarteadust, biograafiaid ja osa ettevalmistatud raadiosaadete tekste.

Otsereportaaž on perifeerne tüüp, mille tuumaks on spordi otsereportaažid. Veenmine on hajuv tüüp, kuhu kuulub palju eri rühmade perifeerseid tekste. Biberi uurimuse põhjal võime teha mõned meile olulised üldistused.

Esmalt, tekstirühmad ei ole tegelikult võrdsed ei oma suuruselt, positsioonilt ega ka suhetelt üksteisega. Nende seas on kuus kesket ja kaks perifeerset rühma (reportaaž ja veenmine). Kesksed rühmad koonduvad aga keelelise läheduse alusel neljaks põhirühmaks, kuna suhtluse ja seletamise alavariandid on üksteisele väga lähedased.

Teiseks, ka nende nelja rühma vahel on kahte järku piire. Kõige tugevama piiri annab esimene dimensioon, mis jagab põhirühmad kaheks. Ühele poole jäävad suhtlused ja teisele poole muud põhirühmad.

Suhtlus on valdavalt spontaanne ja suuline kõne, lisaks veidi spontaanset erakirjalikku teksti. See jaguneb kaheks: suhtlemis-keskne eravestlus ja infokeskne, valdavalt ametlik vestlus.

Ülejäänud kesksed rühmad on ülivaldavalt kirjalik redigeeritud ametlik suhtlus (lisaks veidi suulist ametlikku redigeeritud teksti nagu avalikud kõned või paberilt mahaloetud teksti nagu raadiouudised). Selle sees on 3 suurt tekstitüüpi: *exposition* (kahe alaliigiga), *narrative exposition* ja *narrative*, mis moodustavad kontiinuumi narratiivsuse ja analüüsi / seletamise skaalal. Skaala ühes otsas on klassikaline narratiiv, teises otsas seletavad ja analüüsivad tekstid ning keskele jääb neid kahte segav neutraalne tekstikogum. Üldistades võime öelda, et narratiivid seostuvad eelkõige ilukirjandusega, seletavad tekstid teaduse ja bürokraatiga ja vaheühm populaarteaduse ja ajakirjandusega.

Kui me koondame Biberi leitud keelevälised mõjurid rühmadesse, saame järgmise pildi, mis erineb eeltoodud keelevälisest registriliigenduse alusest:

- eesmärgid: osalemine (*involved*), informeerimine, argumenteerimine-veenimine;
- teksti ehitus: narratiiv / mitte, abstraktne info / mitte;
- teksti ja situatsiooni seosed: spontaanne / redigeerimist võimaldav situatsioon, eksplitsiitne / situatiivne referents.

Nendega seostuvad maksimaalselt homogeensed kesksed tekstirühmad annavad järgmise üldistatud allkeelte pildi:

- suuline spontaanne keel, mis jaguneb argiseks ja ametlikuks keelekasutuseks, mis erinevad ka oma põhieesmärgi poolest (osalemine / informeerimine);
- kirjalik redigeeritud keel, mis on eelkõige ametlik keelekasutus ja mis jaguneb kolmeks põhirühmaks: jutustavad tekstid, seletavad tekstid ja neid kombineeriv neutraalne tekstirühm. Viimane jaotus sarnaneb pealtnäha Eestis kasutatud funktsionaalstiilijaotusega, kuid erinevus on siiski põhimõtteline. Tekstid ei jagune mitte elualade järgi vaid retooriliste tekstitüüpide alusel.

Selliselt näitab Biberi uurimus, et keeleliselt kuuluvad kokku tekstid, mis sotsiokultuuriliselt aluselt lähtudes on tavaliselt

paigutatud erinevatesse rühmadesse, ning sotsiokultuuriliselt ühtsed rühmad on keeleliselt heterogeensed.

3. Konkreetsete allkeelte probleemid

Käesolevas osas läheme aste allapoole ja vaatame mõningaid konkreetseid allkeeli. Keskendume ainult neile, mida eesti keelest kõneldes kõige enam kasutatakse: kirjakeel, argikeel ja ühiskeel.

3.1. Kirjakeele probleem

Kirjakeel on tavaliselt (sh eesti kultuuris) kõige olulisem allkeel ja mõnikord veel praegugi kogu keele sünonüüm. Probleemseks teeb selle mõiste meie kultuuris kolm asjaolu.

Esiteks sõna ise, mis viitab kirjale, jättes kõrvale suulise kõne ning tekitab sellega halbu assotsiatsioone. Teiseks see, et kirjakeel on eesti kultuuris ideoloogiline väärtusmõiste, millel on väga tugevad positiivsed konnotatsioonid. Kuna eesti rahvuse üheks oluliseks, kui mitte olulisimaks konsolideerijaks on olnud just kirjakeel, siis on iga katset kirjakeele positsioone kõigutada võetud vastu väga valuliselt (vt Keele ja Kirjanduse keelediskussiooni seisukohti: Liivaku 1999; Kull 2000). Ja kolmandaks, kirjakeele mõiste ja piirid on jäänud nii rahvusvahelises kui ka eesti keeleteaduses küllalt hämaraks. Püüame neid piire ja piiridega seotud probleeme konkretiseerida.

3.1.1. Kirjakeele määratlusi

Üks lähenemine kirjakeelele on kasutajaskonna või kasutussituatsiooni kaudu. Sellist tüüpi definitsioonid on erinevad. Oluline on aga see, et normingut sellisel juhul alusmääratluses ei kasutata.

Nii ütleb Osmo Ikola (1972): kirjakeel on kogu keeleühiskonna ühine kirjutatud keel, milles on palju erijooni (maa-alalisi, situatiivseid, sotsiaalseid). Ja lisab: variant, kus need erijooned on minimaalsed, on normaalproosa. Seega on praktiliselt tegu määratlusega kirjakeel = kirjutatud keel.

Peter Trudgill on ütelnud, et kirjakeel (*Standard English*) on allkeel, mida kasutatakse tüüpiliselt kirjutamisel, mida kõnelevad haritud emakeelekõnelejad ja mida õpetatakse võõramaalastele.

Kirjakeele sõnavara ja grammatika on esitatud sõnastikes ning grammatikates (Trudgill 1992: 70). Viimasel ajal on ta aga kasutanud hoopis kirjakeele määratlemist selle kaudu, mis see ei ole.

- Kirjakeel ei ole kogu keel, vaid üks keele variant teiste seas, sealjuures kõige olulisem.
- Kirjakeel pole aktsent, sest tal pole midagi pistmist hääldusega.
- Kirjakeel ei ole stiil (Trudgilli stiil = suhtlusolukord + suhted), sest ta võib varieeruda formaalsuselt. See tähendab, et temas võib olla slängi, roppusi jms.
- Kirjakeel pole register (= valdkonnakeel), kuigi teda kasutatakse teatud registrites sotsiaalsete konventsioonide põhjal. Peaaegu igas situatsioonis võib kasutada ka nt kohalikku dialekti.
- Kirjakeel pole ettekirjutavate reeglite kogum, temas võib kasutada mittereeglipäraseid konstruktsioone.

Lõpuks määratleb Trudgill, et kirjakeel on üks dialekt, mis erineb muudest dialektidest selle poolest, et ta pole dialektikontiinuumi osa, kuna standardiseerimisprotsess viib üldjuhul selleni, et mingi vorm on kas norminguline või mitte. Ja teiseks, ta on ainult sotsiaalne dialekt, samal ajal kui teised dialektid on üheaegselt nii territoriaalsed kui sotsiaalsed (Taavitsainen jt 2000: 3–4). Probleemiks on siin see, et tegelikult toob Trudgill ikka tunnuseks sisse kodifitseerituse, kuna standardiseerimine sisaldab tal ka kodifitseerimist.

Ka Rein Kull kasutab kirjakeele sõna väga laias tähenduses ja väljaspool norminguid. Tema järgi paistab olevat nii, et kirjakeel on kõik, mis jääb kohamurretest väljapoole. Kirjakeel ise jaguneb tal kaheks: normikeel + argikeel (Ross, Hallik 2000: 457).

Teine võimalus on kirjakeele määratlemine kodifitseerituse kaudu. Selline lähenemine toob sisse hoopis uue liigitusaluse võrreldes eelmises osas kõneldutega, jagades allkeeled kahte rühma: kodifitseeritud ja mittekodifitseeritud allkeeled. Sellist jaotust kasutab ka rahvusvaheline ingliskeelne lingvistika, pruukides termineid *standard* ja *nonstandard dialects* (vt Trudgill 1992: 56, 70). Kodifitseeritud keele grammatika (ja vähem ka sõnavara) on standardiseeritud, st välja on valitud teatud keelendid, mis on kuulutatud normingulisteks.

Kodifitseeringu kaudu määratleb eesti traditsioonis kirja-keelt nt Mart Mägra kooliõpik (Mäger 1989: sisekaas) ja kirja-keele käsiraamat (Erelt jt 1997: 7. 9). Viimane ütleb, et normitud kirjakeel on ideaalne süsteem, teadliku valimise, korrastamise ja normimisega loodud ühtlustatud keelekuju, mida enamik keeleka-sutajaid püüab jäljendada. Nt kirjalikus tekstis püütakse normin-gutest täpsemini kinni pidada kui suulises, avalikus suhtluses väljenduda korrektsemalt kui argielus. Ja lisab: kirjakeel on üht-lustatud ja normitud keelekuju vastandamisel murdekeelele.

Samasse rühma kuulub ka kirjakeele määratlus ENE-s. Seal defineeritakse kirjakeel nii: teadlikul valikul, reeglistusel ja suht-lusväärtuse selgitamisel rajaneva korrastusega keelevorm, mida võidakse kasutada nii kõnes kui kirjas. Rahvuskirjakeelele on omane keelevahendite põhjalikum kodifikatsioon ja tal on olemas omad allkeeled. Nende hulgas on avaliku elu keel, oskuskeel, ajakirjanduse keel, ilukirjanduse keel ja igapäevakeel. (ENE 1989: 544). Näeme, et ka kodifitseeringu kaudu määratledes püü-takse välja tuua teatud olukorrad, kus kirjakeelt kasutatakse.

Eelnevad määratlused toovad välja mitu probleemirühma, mida järgnevas vaatleme.

3.1.2. Kirjakeel kodifitseeringu kaudu

Mida toob kaasa see, kui defineerime kirjakeele kodifitseeringu kaudu?

Esiteks tähendab see, et juba definitsiooni järgi ei saa olla norminguteta kirjakeelt. Kirjakeele normingud saavad olla lõdve-mad või jäigemad, saab olla mitu paralleelset normingut või üks-ainus, neid võib anda kasutajatele käsuna või soovitusena, kuid kirjakeelest saame kõnelda ainult seoses normingutega.

Teiseks, kodifitseeringu kaudu määratlemine toimub keele, mitte tekstide tasandil. See tähendab, et me saame öelda mingi keelendi kohta, kas see on kirjakeelne või mitte, kuid ei saa seda öelda mingi teksti kohta. Sellest tuleneb mitu probleemi.

Esiteks, ilmselt ei tulegi hetke, kus kogu keelesüsteem oleks kodifitseeritud. Nt eesti kirjakeelt iseloomustab tugev ja kattev normingulisus morfoloogias, kuid süntaks on kodifitseeritud palju vähem. Praktiliselt on kodifitseerimata suulise suhtluse ala. Seega

tuleb meil konstateerida, et kirjakeel on olemas ainult osaliselt, sest normitud on ainult osa keelevahendite süsteemist.

Teiseks, me võime tunnistada tekstid, mis on kodifitseeringu piires normingutega kooskõlas, kirjakeelseteks. Aga võime ka öelda, et kirjakeelseid tekste pole üldse olemas. See oleneb sellest, kuidas me tõlgendame väljapoole kodifitseeringut jäävat keeleosa. Kui me tõlgendame seda mittekirjakeelsena, siis pole kirjakeelseid tekste olemas, kui aga jätame ta arvesse võtmata, siis saame nimetada tekstid kirjakeelseks.

Kolmandaks on probleeme ka tekstidega, mis kalduvad kodifitseeringust kõrvale neis kohtades, kus norming on olemas. Sellel probleemil on omakorda mitu alaprobleemi.

Ilmselt ei saa nimetada kirjakeelseks tekste, mis kalduvad teadlikult normingutest kõrvale (nagu osa ilukirjandustekste). Samas on aga just kirjandustekste peetud eesti kultuuris kirja-keele tuumaks ja kirjakeele sõnaraamatute keskseks aluseks on kirjandustekstide sõnavara. Seega ei ole siin probleem mitte kirjakeele, vaid konkreetsete tekstide ja tekstitüüpide nimetamises.

Teiseks on olukordi, kus pole võimalik kirjakeele reegleid järgida, nt suulise kõne süntaksis. Suuline süntaks on lausungi-süntaks, mitte lausesüntaks. Lause kirjaliku keelekasutuse mõttes on ainult harv võte oma mõtete edastamiseks suulises kõnes (vt Hennoste 2000f). Ka suulise ja kirjaliku keelekasutuse lauseehituse põhimõtted erinevad mõnes punktis üsna oluliselt (nt sõnajärjemallid, mis kõnes ei kasuta inversiooni, kuid kirjas peavad kasutama, vt Lindström 2000). Ja oluline on see, et siin pole tegu mitte lohakuse või oskamatusesega, vaid sellega, et suulise teksti tegemise tingimused nõuavad põhimõtteliselt teistmoodi lauset (vt Hennoste 2000a).

Kolmandaks, osa süntaktilisi soovitusi või käskke (mitmesuguste parasiitsõnade vältimine, osalausete järjekord, sidendite kasutamise soovitus jms) on sellised, mida saab järgida ainult teksti redigeerimisel. Spontaanses keelekasutuses nad järgitavad ei ole, ei kõnes ega kirjas. See aga tähendab, et tegelikult on kirjakeele normingute üheks põhimõtteliseks tingimuseks alati teksti redigeeritus, kuigi sellest otseselt ei kõnelda. Redigeerida saab aga vähegi korralikult ainult kirjapandud teksti, mistõttu teiseks kirjakeele normingute rakendamise tingimuseks on teksti kirjalik

fikseering. Seega: kui me defineerime kirjakeele kui normingulise keele, siis tegelikult oleme sellega ka määratlenud teatud tingimused, millal seda keelt kasutada saab.

Järgmiseks probleemiks on see, et mõnikord kipuvad segi minema kolm asja: kodifitseerimine kui tegevus, kodifitseering kui tegevuse tulemus ja kodifitseeringu rakendamine tekstides.

Kodifitseerimise kui tegevuse puhul saame kõnelda sellest, mille alusel mingeid sõnu või vorme norminguteks välja valitakse. Siin on eri aegadel ja eri kohtades olnud aluseks igasuguseid põhimõtteid, alates keele arengu prognoosidest kuni otsustajate isikliku maitse põhjal hääletamiseni (vt ülevaateid nt Tauli 1938; 1968).

Kodifitseering kui tulemus, norminguliseks valitud vorm on midagi muud. Kirjakeele defineerimisel kodifitseeritusest lähtudes ei ole oluline, kuidas normingud on saadud. Tähtis on see, et valik on toimunud ja mingi vorm on valitud välja kui norming. Kuid just kodifitseerimise alused ja kodifitseering ise on kokku pandud mitmes eesti kirjakeele definitsioonis (nt ENE ja Erelt jt).

Ja eelnevast tuleb omakorda lahus hoida see, kuidas neid normingulisi vorme ühiskonnale esitatakse, kas kui ainuõigeid ja kohustuslikke, kui soovitusi teatud juhtudeks jne. Siin saab meile oluliseks mõisteks viga. Nimelt saab siin vea mõistet kasutada kahes tähenduses.

Ühel juhul on viga määratletud lähtudes normingust ja ainult sellest: normingut mittejärgiv keelend, millel on norming olemas, on viga. See, kas selline keelend antud teksti sobib või mitte, ei ole selle veamääratluse puhul oluline. Just nii on norminguid tõlgendatud kooli keeleõpetuses ja sellisest veakäsitusest on aastakümneid lähtunud tüüpiline korrektor, tehes erandeid vaid kindlatel juhtudel (nt ilukirjanduse otseses kõnes). Teisel juhul on viga määratletud hoopis lähtudes tekstikoha kuuluvusest mingisse allkeelde: viga on see, kui tekstikohas, kus peab olema norminguline keelend, on kasutatud mittenormingulist vormi.

Probleemi ei ole, kuni keelekorraldus hindab igasuguste tekstide keelt normikeelest lähtudes õige / vale põhimõttel. Kui aga keelekorraldus hakkab järgima soovituselise põhimõtteid, siis tuleb need kaks veamääratlust selgelt lahus hoida, sest siis muutub põhiliseks see, millal on vaja kasutada normingulist keelt. See

omakorda viib meid uue probleemi juurde: mille põhjal valitakse välja normikeele kasutusvaldkonnad.

On ilmne, et normikeelt ei saa kasutada alati. Nägime, et üldjuhul eeldab normingute järgimine situatsiooni, mis võimaldab korralikku tekstiredigeerimist ja et üldjuhul saame redigeerida paberil (mitte mälus) olevaid tekste. Ja loomulikult nõuab normingute omandamine kindlat keelealast haridust, mis piirab ära normikeele kasutajate ringi. Seega, ühiskond saab valida välja teatud situatsioonid, millal tuleb kasutada normikeelt ja valida välja teatud inimesed, kellelt nõutakse neis situatsioonides normikeelt. See omakorda viib meid tagasi eelmises osas käsitletud üldmõistete juurde: normikeel realiseerituna konkreetsetes tekstides osutub kas registriks, dialektiks või mõlemaks. Ja teisalt viib see meid hoopis uude probleemivaldkonda. Nimelt küsimuse juurde, kas ühiskond valib normikeelsete hulka situatsioonid, milles normingute rakendamine on võimalik, või jätab ta võimalikkuse hoopis arvesse võtmata. Eesti traditsioonis on praktiliselt pikka aega rakendatud just viimast varianti, nõudes kirjakeelt ka nt avalikes suulistes spontaansetes tekstides (sellise lähenemise näiteks on aastakümneid ajalehtedes ilmunud tähelepanujuhtimised keelevigadele, kus pole mingit vahet tehtud, millise registri tekstiga on tegu).

Viimaseks probleemirühmaks on see, et keel muutub ajas. See omakorda toob kaasa kaks nähtust.

Esiteks, mingil hetkel muutub varasem keel praeguse aja keelekasutajatele võõraks, raskelt arusaadavaks. TÜ kirjakeele korpusest võib kergesti näha, kuidas selline võõrusepiir läheb 19. sajandi lõpu ja 1920. aastate tekstide vahelt. Kuid meie kontekstis pole see praegu oluline.

Oluline on see, et normingute muutmine saab toimuda kolmel viisil: avardamine, kitsendamine ja teisendamine. Kaks viimast toovad kaasa selle, et ühel hetkel ei sobi varasemad normingud enam uutega kokku. See tähendab, et meil tuleb teha vahet kirjakeele kui niisuguse ja konkreetse hetke kirjakeele vahel. Viimane on keel, mis vastab oma aja normingutele. Samas ei teki siin loogilist probleemi, sest mõlemal juhul saame teha vahet selle vahel, mis on norminguline ja mis mitte.

3.1.3. Kirjakeel ja keelevälised tegurid

Teine probleemiring seostub kirjakeele kasutusfääride määratlemisega. Sellisel juhul tekib küsimus, millised on need keelevälised tegurid, millega kirjakeele kasutust seotakse.

Siin on kaks võimalust. Esiteks, kui kirjakeel on määratletud väljaspool norminguid, siis tuleb meil leida need keelevälised tingimused, millega tema kasutamine seostub. Tulemuseks on otsus, kas tegu on registri, sotsiolekti või mõlemaga.

Teine küsimus on selles, et ka normingulist keelt kasutatakse teatud situatsioonides. Millised on need keelevälised tunnused, mida normingulise keelega seotakse? Vaatleme neid probleeme lähemalt.

Esiteks, kõige laiem määratlus on selline, kus kirjakeel on kirjutatud keel. Selline määratlus meid edasi ei aita, sest kitsamate allkeelte probleemid jäävad lahendamata. Ka ei vasta selline määratlus intuiitvsele kirjakeele tõlgendusele.

Teiseks, me saame määratleda kirjakeele Trudgilli moodi sotsiolektina. Kuid raske on leida inimrühma, kellega seda keelekasutust siduda (Taavitsainen jt 2000: 4). Ainus kõne alla tulev kandja on haritud emakeelekõneleja. See paneb kirjakeele sõltuvusse sellest, mida keelelise hariduse all inimestele pakutakse. Praktiliselt pakutakse ikka normingulist keelt ja veidi stiiliõpetust. Seega võiksime määratleda, et kirjakeel on nende inimeste keel, kes on õppinud koolis normikeelt ning eri allkeelte kasutamist. Teine võimalik kirjakeele sotsiaaltunnus on seotud kasutajate ametiga. Kuid siin on tunnuse ja keelekasutuse suhe teistsugune: teatud ametites nõutakse kirjakeele valdamist. Need on eelkõige ametid, mis on seotud avaliku elu ja tekstide tootmisega (õpetajad, ajakirjanikud, poliitikud jne). Seega viib keelekasutuse praktika meid sellise määratluse puhul ikka normingute juurde.

Kolmandaks, me saame määratleda kirjakeele registrina, tuues välja need situatsioonid, milles kasutatavat keelt me nimetame kirjakeeleks.

Eesti keele puhul on kirjakeele tingimused määratletud laialt. Kirjakeel võib olla nii kirjalik kui suuline, nii avalike kui argiste situatsioonide keel. Mõnikord tuuakse ka välja avaliku elu

valdkonnad, milles kirjakeelt kasutatakse. Kuid jääb arusaamatuks, kas need peavad katma kogu kirjakeele või on see ainult valik kirjakeele kasutusvaldkonnadest.

Mis jääb väljapoole kirjakeelt? Kui eeldada, et funktsionaalstiilid on ainult valik, siis paistab, et tegelikult jäävad eesti traditsioonis väljapoole kirjakeelt ainult murded. Eesti keel jagatakse esmalt kaheks: kirjakeel ja murdekeel. Selline mõistekasutus on kindlasti võimalik, kuid mõttetu tänapäeva keeleteaduse ja keeleoleku seisukohast. See peegeldab eesti 1920.-30. aastate keelesituatsiooni ja selle aja keeleteoreetilist taset ning ei seostu kuidagi tänapäeva sotsiolingvistilise allkeeleeleliigendusega.

Teine probleem on, et igal juhul on osa keelest selline, kus järgitakse norminguid. See viib meid küsimuse juurde, millised on need keelevälised tingimused, mille puhul norminguid järgitakse. Need tingimused jagunevad kahte rühma.

Eelmises osas nägime, et on olemas tingimused, mis üldse võimaldavad kasutada normingulist keelt: kirjalik tekstitegemine ja redigeerimist võimaldav situatsioon.

Teiseks on olemas situatsioonid, kus nõutakse normingulise keele kasutamist, mõnes rangelt, mõnes lõdvemalt. Avalikes (= kõrvalistele isikutele avatud) ja institutsionaalsetes (= inimesed tegutsevad institutsiooni esindaja rollis, nt arstina või õpetajana) situatsioonides eeldatakse või nõutakse tavaliselt normingutele vastavat keelt. Argisituatsioonides normikeele kasutust ei nõuta.

Seega saaksime määratleda normingulise keele kui ametlike (avalike ja institutsionaalsete) kirjalike redigeerimist võimaldavate situatsioonide keele keele.

Samas aga võib selle situatsioonirühma sees olla ka selliseid alarühmi, kus normikeelt ei nõuta ega kasutada (nt osa viimase kümnendi kirjandust). Viimasel juhul tuleks meil minna aste edasi ning määratleda, millistes situatsioonides tuleb kasutada normingulist keelt, millistel mitte. See on aga pigem ühiskonna ja riigi, mitte keeleteaduse ülesanne.

Kui aga jagada registri mõiste Trudgilli moodi kaheks, siis on võimalik tõlgendada kirjakeelt kahel viisil. Esiteks kui ühte stiili Trudgilli mõistes. Sellisel juhul on see allkeel, mida kasutatakse kirjalikes redigeeritud avalikes / institutsionaalsetes

tekstides. Ja teiseks kui ühte registrit. Sellisel juhul on kirjakeel see, mida kasutatakse teatud kindlates suhtlusvaldkondades (nagu asjaajamine, teadus või ilukirjandus) ja mille erinevused muudest allkeeltest on vaid sõnavaralised. On selge, et viimane lähene mine ei sobi kuidagi kokku eesti arusaamadega kirjakeelest.

3.1.4. Allkeeled ja tasandid

Eeltoodud määratlusi vaadeldes jõuame ühe täiesti uue probleemi juurde. Selleks on allkeelte tasandite probleem. Trudgill nimetab kirjakeeleks midagi, mis on üsna homogeenne ja kitsas, samas kui eesti (ja ka soome) traditsioonis nimetatakse kirjakeeleks midagi väga laia ja heterogeenset.

On selge, et keele jagamine allkeelteks on rekursiivne protsess, st me võime jagada allkeele A edasi samatüübilisteks allkeelteks, nagu me jagame murderühma murreteks ja need murrakuteks. Praegu on selline hierarhiline süsteem olemas ainult murrete kohta, kusjuures keeleliselt on põhitasandiks valitud mitte kõige kõrgem, vaid keskel olev tasand (murre). Sama probleemi ees oleme ka teiste allkeelte puhul. Kas me määratleme kirjakeele murrete analoogiale mõeldes allkeelerühma või allkeele tasandile? Mitu tasandit saab välja tuua sotsiolektide ja mitu registrite puhul? Kas loome nt terminoloogia: sotsiolektirühm–sotsiomurre–sotsiomurrak? Kuid suured võivad olla erinevused allkeele sees, et me paigutaksime ta mingile tasandile? Jne jne. Vastuseid ei ole ja mulle pole teada ka pikemaid arutlusi sellisel teemal. Seda küsimust ei saa lahendada teoreetiliselt, vaid alles pärast konkreetsete allkeelte uurimist.

Teisalt, nagu eespool nägime, on allkeeli liigendatud ka erineval üldisuse astmel olevateks tasanditeks eri tunnuste alusel. Sellised on eeskätt katsed liigendada registreid eri tasanditeks, alates kirjast / kõnest kuni konkreetsete tekstideni.

Kokkuvõttes on kindel, et me peame tegema vahet kahe asja vahel: allkeel, mis on teatud tunnustega sotsiolekt või register (või sotsiolekti- või registrirühm) ja allkeel kui normingutele vastav keelekuju. Kirjakeeleks saame nimetada ainult ühe neist. Eesti lingvistikas siin mingit ühest lähenemist ei ole. Tavakäsitu-

ses on kirjakeel norminguline keel, kuid keelekorraldajate jaoks tihti midagi laiemat.

3.2. Argikeel / kõnekeel / igapäevakeel

Teine mõistepundar on seotud sõnadega *argikeel* / *kõnekeel* / *igapäevakeel*, mida on enamasti vaadeldud sünonüümidenä. Paistab, et *argikeel* ja *kõnekeel* on paralleelselt kasutusel, *igapäevakeel* on suhteliselt vähe levinud (kuigi esineb entsüklopeedias). Me kasutame siinkohal sõna *argikeel*.

Argikeele mõistet on enamasti kasutatud ilma selge piiritlusega, kuid tema põhiolemuse suhtes olnud suur üksmeel: see on argisituatsioonides kasutatav keel, sealjuures valdavalt suuline keel. Ühtlasi on argikeel olnud selgelt negatiivse konnotatsiooniga mõiste, mida on defineeritud kirjakeele kaudu kui normilõdvemat, lohakamat keelekuju, mida kasutatakse vähenõudlikumas igapäevases suhtluses (nt Erelt jt 1997: 510–511). Milline on argikeele suhe kirjakeelega?

Eesti traditsioonis on siin kaks lähenemist. Erelt jt määratlevad kirjakeele kui normingulise keele ning väidavad, et argikeel järgib samu norminguid, kuid vabamalt. Kull määratleb kirjakeele kui kahest allkeelest koosneva keelevormi. Üheks on norminguline keel ja teiseks argikeel, mis on seega kirjakeele mitte-norminguline allkeel.

Kui me defineerime argikeele normingute kaudu, siis võime tõepoolest väita, et argikeel kaldub normingutest teatud määral kõrvale. Aga see ei ütle mitte midagi argikeele erijoonte kohta. Samasugusena võime defineerida ka kõik teised mittekodifitseeritud allkeeled, nii murded kui sotsiolektid.

Samas on meile oluline hoopis see, et argikeelest kõneldes mõeldakse selle all üldjuhul suulist ja spontaanset keelekasutust, kirjakeel aga on valdavalt kirjalike ja redigeeritud tekstide keel. Seega argikeele probleemi lahendamiseks tuleb meil esmalt sisse tuua eristus suulise / kirjaliku ning spontaanse / redigeeritud keelekasutuse vahel. Nagu on näidanud mitmed uurijad (vt eespoolt Biber, ka Chafe 1982), on see eristus hoopis tugevam allkeelte eristaja kui argisus / ametlikkus.

Võib kergesti näidata, et suvaline lõik spontaanset suulist teksti erineb väga tugevalt nii normingulist keelt kasutavast tekstist kui ka kirjalikust redigeeritud tekstist. On täiesti ilmne, et siin pole tegu lihtsalt kirjakeele normingute lõdvema järgimisega vaid hoopis teistsuguste keelekasutuse normidega, mis on põhjustatud eeskätt suulisusest ja spontaansusest (vt täpsemalt Hennoste 2000a). Seetõttu ei tule meie arvates kõne alla suulise spontaanse suhtluse paigutamine normingulise keele alla.

Kas me võime aga vaadelda kirjakeelt kui normikeelt + argikeelt? Kuna siin ei ole määratletud, et argikeel peaks järgima norminguid, siis on põhimõtteline vastus jah. Kuid samal ajal, argikeele põhiliseks esinemisvormiks on suuline spontaanne vestlus. Aga kui ma panen kirja mõne tüüpilise argisituatsioonis öeldud suulise spontaanse lausungi, siis on kindel, et valdav osa eestlasi ega ka eesti lingviste ei tunnista seda kirjakeelseks ja ükski keeleteoimetaja ei lase seda läbi mujal kui ilukirjanduses *licentia poetica* nime all, teisisõnu erandina. Seega, minu arvates läheks tugevalt tegeliku keeleteadvuse vastu see, kui me kasutaks kirjakeele sõna nii laialt, et see katab kõik peale kohamurrete. Arvan, et selline kasutus on paljuski tingitud sellest, et uurijatel pole olnud mingit pilti sellest, kuidas me ikkagi kõneleme.

Samal ajal ei taandu argise / ametliku erinevus suulisusele ja spontaansusele. On olemas erinevused ametliku ja argise keelekasutuse vahel ka nendes keele osades, kus pole tegu suulisuse ja spontaansuse mõjudega, sh suulise kõne sees. Nt ametlikus suulises situatsioonis kasutab eestlane valdavalt *nud*-kesksõna või *vat*-kaudset kõneviisi, suulises argises situatsioonis aga erinevaid võimalusi. Kuid see pole vormide vaba varieerumine, vaid eri variantidel on küllalt hästi määratletavad kasutuspiirid (vt Keevallik 1996; Toomet 2000).

Seega: suuline spontaanne argikeel, mis moodustab argikeele põhiosa, ei ole kindlasti kirjakeele lõdvem variant vaid omaette normidega süsteem. Keerukam on lugu kirjaliku argisituatsioonide keelega, sest seda pole peaaegu uuritud. Biberi uurimuste järgi paigutub ta inglise keeles keeleliselt siiski kõige enam samasse rühma suuliste spontaansete tekstide keelega.

3.3. Ühiskeel

Kolmas suur probleemne mõiste eesti keeleteaduses on ühiskeel. See seisab ülejäänutest veidi eraldi.

Ilmselt tõi ta käiku Andrus Saareste. Tema mõistis ühiskeelega all haritud kihtide igapäevast keelt vastandina ühelt poolt kohamurretele ja teisalt kirjakeelele. Veidi teistmoodi kasutab mõistet Mart Mäger: kirjakeelelähedane üldrahvalik kõnekeel, mis on vaba silmatorkavatest murde- ja argookeelenditest ning familiar-sustest (Mäger 1989: sisekaas). Karl Pajusalu aga ütleb, et ühiskeel on keeletava, mille abil erinevatest paikkondadest pärit inimesed omavahel suhtlevad ja milles on erinevaid allkeeli. Veidi tagapool väidab ta, et kirjakeel on ühiskeelega fikseeritud ja ametlikustatud vorm (Pajusalu 1997: 168, 180). Seega on tegu allkeelega, mis kõigi määratlejate arvates on:

- kirjakeelele väga lähedane ja suuresti temaga kattuv;
- vabamate normidega kui kirjakeel;
- võimalikult paljude inimeste poolt kasutatav ja mõistetav.

3.3.1. Ühiskeel kui mittemurdekeel

Ühiskeelega seostuvad probleemid jagunevad kaheks: milline on tema suhe kirjakeelele ja milline argikeelele.

Ühiskeel on toodud juba sõnana välja kui vastand murdekeelele. Kuid eespool nägime, et ka kirjakeelt määratleti kui vastandit murdekeelele. Tegemine on seega kahe samatüübilise vastandusega, kus eristatakse esmalt murdekeel ja mingi muu allkeel. Edasi minnes on ühiskeelega kasutuses kaks lähenemist. Pajusalu vaatleb ühiskeelt kui mittemurdekeelt, mille sees on norminguline kirjakeel. Saareste aga esindab lähenemist, kus on kaks paralleelset mittemurdelist allkeelt: kirjakeel ja ühiskeel.

Suhted argikeelele tulevad sisse seal, kus püütakse osutada, kes seda keelt kasutab või kannab ja millistes situatsioonides seda kasutatakse. Saareste seostas selle haritud kihtidega ning igapäeva- ehk argikasutusega. Mägra definitsioonis on ühiskeel üks kõnekeele (= argikeele) allkeel, kuid ta ei ole piiritletud ainult kasutajate kaudu nagu Saarestel. Pajusalu seob ühiskeelega nii argise kui avaliku suhtlusega.

Seega saame välja tuua mõned järeldused.

Saareste kasutatud ühiskeel on ajastu- ja dialektoloogia-keskne mõiste. Ajastuliseks taustaks on see, et kunagi olid olemas ainult kohamurded. Siis hakkas arenema kirjakeel, mis esialgu oli murdesugemeid täis, seejärel muutus aga järjest ühtsemaks ja normingulisemaks. Suulises argises suhtluses kasutas talurahvas endiselt kohamurdeid, haritud eestlased murdeid või saksa keelt. Seejärel hakkas kirjakeele baasil tekkima linnades haritud inimeste poolt argielus kasutatav keelevorm. Saareste lähtepunkt oli ilmselt selles, et see allkeel oli küllalt kirjakeelelähedane ja kui temas mingeid erinevusi oli, siis kindlasti olid need oluliselt väiksemad kui erinevused vanade kohamurrete vahel.

Teiseks lähtus see mõiste selgelt murdeteadusest, mis primaarse objektina vaatles murdekeelt. Ja mis samuti oluline: see mõiste lähtus tollasest keeleteaduse tasemest, kus puudusid veel sotsiolektide ja registrite mõisted. Praeguses keelesituatsioonis ei kirjelda vastandus ühiskeel–murded mingit kesket või isegi mitte olulist vastandust eesti keele liigenduses, sest kohamurdeid lihtsalt peaaegu ei ole enam. Praegu ei ole ka enam vahe haritud ja harimatute kõnelejate vahel selles, et üks kõneleb murret ja teine mitte. Ilmselt on sel terminil praegu mõte murdeuurimises, sest tema abil saab kohamurretele vastandada ülejäänud allkeeled, nagu praktiliselt teeb Karl Pajusalu. Kuid väljaspool dialektoloogiat ei ole ühiskeele mõiste järele vajadust.

Millise allkeelega on tegu praeguses allkeelte tüpoloogias? Täpselt ei ole võimalik vastata, kuid kõige lähemal on sellele mõistele argikeel. Enam-vähem Saareste ühiskeele mõttes kasutab argikeele terminit (*razgovornaja retš*) vene uurijaskond: haritud linnarahva argisuhtluse keel (Zemskaja 1979: 3–11).

3.3.2. Ühiskeel kui allkeelte ühisosa

Teine probleempundar tuleb sisse seoses lähenemisega, mis ütleb, et ühiskeel on vaba mitmesugustest pisirühmade keelelistest erijoontest.

Selline lähenemine on põhimõtteliselt võimalik, sealjuures kahel viisil. Üks võimalus on kasutada ühiskeelt range matemaatilise mõistena, mis piiritleb ta kui eri allkeelte ühisosa. Selline

ühisosa on abstraktsioon, teadusliku uurimistöö tulemus ning mitte allkeel samas mõttes kui eespool käsitletud allkeeled.

Teine lähenemine on pehmem: ühiskeel kui laialt mõistetav allkeel, millest jäävad kõrvale väga kitsa levikuga keelendid (släng, murrete erijooned, terminoloogia, pisikeste sotsiaalarühmade erijooned, haruldaste registrite keel jne). Sellist lähenemist pakub ühiskeele lisatunnusena nt Mart Mäger ja see on ilmselt Saareste arendus, sest ka murded on kitsamalt levinud allkeeled. Tegelikult teeb selle lisapiirangu sissetoomine ühiskeele mõistest kummalise kimääri, mille tunnuste üks osa esindab reaalselt keelekasutust ja teine osa abstraktsiooni

Ühiskeele käsitlemine allkeelte ühisosana võimaldab meie arvates leida ühiskeele mõistele uue ja laiema kasutuse. Nimelt võime defineerida iga registri, sotsiolekti või kohamurde ühiskeele, nt ühismurre on murdesse kuuluvate murrakute ühisosa, mis on vaba murrakute kitsalt levinud joontest. Ühiskeel oleks aga nende ülemmõiste. Selline määratlus erineks senistest ühiskeele mõistekasutustest kahes mõttes. Esiteks, see ei oleks mitte allkeel sotsiolingvistikases mõttes, vaid siiski abstraktsioon ja teiseks, see abstraktsioon oleks enam võimalusi pakkuv kui senised ühiskeele abstraherimised.

Teisalt, võib tekkida küsimus, kas tõesti pole ühiskeelt kui allkeelt olemas? Mingi keelevariant on ju olemas, mida nt võrokene kasutab suheldes põhjaeestlasega. Ja kui keeleteadlane kõneleb tavalise inimesega lingvistikast, püüab ta vältida tolele tundmatut terminoloogiat, erialaslängi jms. Teisisõnu on olemas situatsioonid, milles saavad kokku inimesed, kes kuuluvad selgelt erinevatesse kohamurde- või sotsiolektirühmadesse või kõnelevad tuttavad inimesed teemadel, milles üks pool on spetsialist ja mida teine pool valdab n-ö argitasemel. Kindlasti on sellistes situatsioonides tegu keelelise valikuga, mis väldib kitsalt levinud ja partnerile mõistetamatuid keelekonstruktsioone.

Sellest lähtudes saaksime teha sellise liigenduse: eriregistrid ja ühisregistrid või erimurded ja ühismurded. Eriallkeeled on sellised, milles suhtlevad n-ö võrdsed pooled, ühisallkeeled sellised, milles suhtlevad ebavõrdsed pooled, kes peavad arvestama üksteise teadmatusega. Selline mõistekasutus oleks mu arvates üsna

viljakas, sest ühisallkeeli on tavalises suhtluses vägagi palju. Kuid sellel poleks midagi tegemist ühiskeelega praeguses mõttes.

Kindlasti on olemas ka suhtlust, kus ühel poolel pole mingit sobivat registrit või murret kasutada. Kuidas siis inimesed suhtlevad? Nad suhtlevad, kasutades ära kolme asja:

- allkeelte suurt ühisosa;
- oma õppimisvõimet. Iga suhtlussituatsioon on alati ka keeleomandamise situatsioon. Osa sellest on ühekordne kasutus ja ununeb taas, osa jääb mällu;
- suhtluses on sõnad ja grammatika alati teatud määral ebamäärased, eksisteerivad võimalusena. Lõplikult lepitakse tähendused alati kokku implitsiitselt suhtlemise käigus.

3.4. Allkeelte suhted

Kui teeme kokkuvõtte toodud allkeelte omavahelistest suhetest eesti keeleteaduses, siis saame mitmekesise ja vastuolulise pildi.

Eesti keele allkeelte süsteemid ei ole tehtud päris eksplitsiitselt. Tavaliselt on allkeeled määratletud eraldi, mitte komplektina koos. Kuid kokkuvõttes paistab, et kõik jagavad esmalt eesti keele kaheks: murdekeel kui territoriaalselt kitsalt levinud allkeelte kogum, mille vastandiks on mingi laialt levinud allkeelte kogum, mida nimetatakse kirjakeeleks või ühiskeeleks. Murdekeel jagatakse edasi murderühmadeks, murreteks ja murrakuteks. Ülejäänud keele poolel on mitmeid eri liigendusi.

Andrus Saareste ei kasuta ülemmõistet vaid jagab selle poole kohe kaheks: kirjakeeleks ja ühiskeeleks, kusjuures viimane on haritud inimeste argisituatsioonide keel. Implitsiitselt saab siit järeldada, et murded on harimatute argikeel ja kirjakeel on avaliku suhtluse keel. Seega moodustub tal teisipidi võttes süsteem, kus on kirjakeel ja kaks erinevat argisituatsioonide keelt.

Erelt jt ning ENE nimetavad kogu seda keelt samuti kirjakeeleks, kuid nende jaoks on kogu see keel norminguline keel, mis jaguneb erinevateks stiilideks, mida on eristatud eeskätt kasutussituatsiooni ja normingute järgimise järjekindluse alusel. Stiilide seas on ka argikeel. Ühiskeele mõistet nad ei kasuta.

Karl Pajusalu nimetab kogu selle osa ühiskeeleks ning jagab selle norminguliseks kirjakeeleks ja muuks.

Rein Kull nimetab kogu murdevälise keeleosa kirjakeeleks ja jagab selle kaheks: normikeeleks ehk norminguliseks kirjakeeleks ja argikeeleks ehk mittenorminguliseks kirjakeeleks. Ka tema ei kasuta selles liigenduses ühiskeele mõistet.

Mart Mäger esitab mõisted nii, et neid pole võimalik selgelt siduda. Siiski paistab, et tal on kolm põhimõistet: murded, kirja-keel kui reeglipärane keel ja kõnekeel kui igapäevase suhtluse keel. Ühiskeel on tal üks kõnekeele allkeel, mis on kirjakeelelähedane ja vaba silmatorkavatest erikeelenditest.

Kõik need lähenemised erinevad aga põhimõtteliselt rahvusvahelises sotsiolingvistikas levinud allkeelte liigendusest. Neis puuduvad üldse sotsiolektid ja registrid ning ka koht nende jaoks. Nad ei ehita mitte üksteisest sõltumatuid allkeelte alaliike vaid püüavad liigendada eesti keelt puutaoliselt üha kitsamateks allkeelteks. Erelt jt, Mäger ja ENE jagavad kirjakeele edasi funktsionaalstiilideks, mis aga katavad osa avaliku elu stiililiselt eripärastest valdkondadest ja mis ei ole samad nähtused kui rahvusvahelise lingvistika registrid või stiilid.

Samas aga ei peegelda põhiliigendus murdekeeleks ja kirjakeeleks / ühiskeeleks ka eesti keele põhiliigendust 20. sajandi lõpul. See liigendus näitab eesti keele seisundit umbes 1920.-30. aastatel ning samuti tolle aja keeleteaduse taset ja arusaamu keele liigendusest. Lisaks on samu termineid kasutatud väga erinevalt.

- Kirjakeelt on määratletud mõnikord normingute kaudu ja mõnikord väljaspool norminguid. Sel juhul moodustab norminguline keel ainult ühe osa kirjakeelest.
- Osa tõlgendab kirjakeelt ja argikeelt kui vastandeid, osa aga vaatleb argikeelt kui kirjakeele ühte funktsionaalstiili.
- Mõnel juhul võib tõlgendada ühiskeelt kui argikeele sünonüümi, mõnel juhul on ühiskeel ülemmõiste, mis mahutab nii argikeele kui kirjakeele, mõnel juhul aga argikeele allkeel. Lisaks on ühiskeelt määratletud ka kui eri allkeelte ühisosa, mis toob sisse täiesti teistmoodi lähenemise allkeeltele.

Seega on siin tegelikult kahte liiki probleeme. Üks on allkeelte defineerimise probleem: meil on olemas allkeel X, millel on teatud tunnused, kuid need tunnused on halvasti ja vastuoluliselt

eksplitseeritud. Teine probleem on puhtalt nimetamise probleem: millist sõna kasutada millise allkeele nimetamiseks.

4. Allkeelte määratlemise teoreetilisi probleeme

Selles osas teeme kokkuvõtte eespool väljatoodud põhimõttelistest allkeelte määratlemise probleemidest. Esiteks vaatleme keeltevälise maailma ja keele omaduste suhteid, teiseks toome välja mõned olulised metodoloogilised probleemid.

4.1. Keelteväliline maailm ja keele omadused

1. Keeleuurimises on leitud tohutu hulk mõjureid, mis mõjutavad meie konkreetseid keelelisi valikuid, nt Tartu ülikooli suulise kõne korpuse taustakirjelduses on neid üle neljakümne (vt Hennoste 2000a). Allkeelte süsteemi jaoks pole otstarbekas kasutada kümneid tunnuseid vaid otsida üksnes selline tunnuste komplekt, mis lubab paigale panna süsteemi tuuma.

2. Allkeeli ei määratleta tavaliselt ühelt aluselt. Tuuakse välja erinevad allkeelte rühmad, mille väljatoomise alused ja ka tulemuseks olevad allkeeled on üksteisest sõltumatud. Tüüpjaotus on dialektid (kohamurded + sotsiolektid) ja registrid, kuid autoritel on siin erinevaid arusaamu.

Allkeelte puhul ei ole tegu üksteisele alluvate, vaid ristuvate nähtustega. St me saame jagada kohamurde registriteks, kuid samuti saame öelda, et mingi register (nt arsti ja patsiendi suhtlus või argisuhtlus) jaguneb erinevateks kohamurreteks, st tal on eri kohtadest pärit inimestele omased erijooned. Seejuures võivad need ühisjooned olla nii samades kui erinevates keele allosades. Seega pole mingit alust väita, et nt murded on primaarsed ning moodustavad omaette süsteemid, mille sees on registrid.

Sellises terminikasutuses kuulub sama keelenähtus alati korraga mitmesse mõistepesasse. St mingi sõna X kuulub samal ajal nii kohamurdesse A, sotsiolekti B kui ka registrisse C.

3. Teiselt poolt, keele jagamine allkeelteks on rekursiivne protsess, st me võime jagada allkeele A edasi samatüübilisteks allkeelteks. Sellist jaotust on seni kasutatud ainult kohamurrete puhul. Seetõttu jääb probleemiks, mitu tāsandit saame välja tuua

sotsiolektide puhul ja mitu registrite puhul. Need küsimused eeldavad vastamiseks konkreetsete allkeelte uuringuid.

4. Erinevaid keeleväliseid mõjureid ja nende abil määratletud allkeeli võib välja tuua ka erinevatel üldisuse astmetel, ehitades allkeelepuid. See tähendab, et allkeeli jagatakse kitsamateks edasi uusi tunnuseid lisades. Selliselt on jagatud mõnikord registrit, kusjuures kõige esmalt võetakse arvesse ainult kirjalikkus ja suulisus, siis lisatakse järjest uusi tunnuseid. Teisalt on nii liigendatud ka konkreetse ühiskonna mingi ajahetke allkeeltekomplekti. Nt eesti keel on jagatud esmalt murdekeeleks ja kirjakeeleks või ühiskeeleks ning edasi püütud liigendada murdekeelt murreteks ning kirjakeelt stiilideks.

5. Üldiselt puuduvad keeles teadlikult kehtestatud normingud, mida inimesed peaks järgima. Kuid osades keeltes on keelevahenditest kuulutatud norminguliseks. Need normvormid ei haara kõiki keele komponente. Nende valimise alused on erinevad. Samuti nõutakse neid eri ühiskondades eri juhtudel ja eri rangusega. Normingute olemasolu alusel jagatakse allkeeled kahte rühma: normingulised variandid ja mitternormingulised variandid. See on omaette keele liigendamise alus, mis tuleb eraldi arvesse võtta.

6. Allkeeli määratletakse kas lähtudes keeleväliste tunnuste sarnasusest või lähtudes tekstide keelelisest sarnasusest. Keeleväliste tunnusekomplektide ja keeleliste tunnusekomplektide vahel ei ole üksühest vastavust. Kui me läheneme keeleväliselt poolelt, siis saame tulemuseks suhteliselt heterogeensema keelelise pildi, kui keele poolelt, siis heterogeensema keeleväliste tunnuste pildi. Eesmärgiks võiks olla nende mõlema poole arvestamine, et saada tulemuseks piisav homogeensus mõlemalt poolt.

Küsimuseks jääb, kui heterogeenne võib teine pool olla, et meil oleks mõtet kõnelda mingist allkeelest. (Alati on ju võimalik nimetada erinevusi lihtsalt erinevusteks ja uurida nt meeste ja naiste keelekasutuse erinevusi, ilma et saadud keelevariante peaks allkeeleks nimetama. See on pigem otstarbekuse küsimus.)

7. Allkeeled ei ole diskreetsed nähtused, st kahe allkeele vahel pole sirget piiri. Dialektide kohta teati seda juba 20. sajandi algupoolel. Registrit vaadeldi klassikaliselt kui diskreetset nähtust,

toetudes eelkõige registritüüpidele, millel on suhteliselt kindlad ehitusnormid ja väike varieerumine registrisiseste tekstide vahel (nt juriidilised dokumendid) või milles on väiksem lingvistiline erijoonte hulk ja mis on sisemiselt heterogeensem, kuid siiski küllalt sarnased sama registri piires (nagu akadeemilised tekstid). Douglas Biberist alates on registrit käsitletud samuti kui pidevat mõistet (Biber 1995: 31).

Ainult normingulist allkeelt võib vaadelda diskreetsete piiridega allkeelena, kuna normingud esitatakse jah-ei printsiibil, st mingi keelend kas on norminguline või mitte.

Seega on väga vähe selgete piiridega allkeeli. On olemas hägused allkeelepilved, mis on eri kujuga, muutuvad, üksteisest läbi põimuvad. Ja kogu keel moodustab keskmete ja perifeeriaste kogumi, mis meenutab pilvist taevast. See aga tähendab, et paberil tehtavad piirid on palju teravamad kui keeleline tegelikkus.

8. Erinevad keeleosad (süntaks, morfoloogia, sõnavara jne) seostuvad erinevate sotsiaalsete või situatiivsete muutujatega eri viisil. Ühed muutujad mõjutavad nt tugevalt sõnavara ja väga vähe grammatikat, teised vastupidi. Allkeeli on välja toodud erinevatel keeletasanditel. Peaksime kõnelema eraldi vähemalt kolmest tasandist:

- Kogu keelesüsteemi erinevused, mille poolst erinevad nt kohamurded ja sotsiolektid ning enamasti ka registrid.
- Sõnavara kaudu on määratletud släng ja valdkonna-allkeeled (Trudgilli registrid).
- Fonoloogilised ja foneetilised erinevused, mille puhul kõneldakse aktsentidest.

Grammatilisi erinevusi eraldi välja toodud ei ole, kuid minu arvates on oluline teha vahet morfoloogial ja süntaksil. On allkeeli, mille erinevused on eeskätt süntaksis (nt suulise ja kirjaliku keele piir) ja mitte morfoloogias, mis on neil vägagi sarnane.

4.2. Mõned allkeelte tüpologia tegemise metodoloogilised probleemid

1. Allkeelte liigendamine on lingvistiline tegevus, objekti teaduslik segmenteerimine mingite tunnuste alusel. See tuleb lahus

hoida sellest, kuidas tavalised keeletekasutajad ise sama keelt segmenteerivad. Suur osa inimeste hoiakutest allkeelte suhtes on ebateadlikud, väljenduvad eeskätt nende endi tegelikult keeletekasutuses ning võivad erineda sama inimese teadlikult väljendatud hoiakutest.

Segmenteerimine ei ole sotsiaalne hierarhiseerimine. Viimane on ideoloogiline probleem, mida lahendab ühiskond ja mitte keeleteadus. Ja ka siin saab olla vähemalt kaks erinevat subjekti. Üks on see, kuidas ühiskond või riik oma ametlike organite kaudu ühiskonnas kasutusel olevaid keeli ja nende allkeeli hierarhieerib ja teine see, kuidas seda teevad inimesed või rühmad ise. Need kaks hierarhiat ei pruugi alati kokku langeda (nt 19. sajandi lõpu ja nõukogude aja Eestis, vt Hennoste 1997). Samas on oluline ka see, et riik või ühiskond ei tee tüpoloogiat, st ei määratle, millised allkeeled on keelele olemas.

Ja veel on oluline mitte ajada segi allkeelte süsteemi tegemise protsessi ja tulemust. Protsess algab tihti ühest allkeelest, mida on kõige kergem piiritleda (nt kohamurdest või kirjakeelest) ja mille kaudu hakatakse otsima teiste allkeelte piire. Kuid see ei pea tähendama, et need oleksid kõige tähtsamad.

2. Olenevalt kasutatud keelevälisest mõjuritest saame allkeeled välja tuua kas keele või kõne tasandil. Kasutades keeleväliseid sotsiolingvistilisi tunnuseid toome välja teatud tekstirühmade keelelised erinevused. Nii saame allkeele kui tüübi keelenormide kogumi alusel. Kasutades aga tunnuseid normingulisust / mitte-normingulisust saame liigenduse keele tasandil.

3. Keele teaduslik liigendamine on makrotasandi liigendus, st liigendus tekstirühmade (tüübi), mitte konkreetsete tekstide (tüübi variantide) tasandil ja liigendus inimrühmade, mitte üksikute inimeste tasandil. Konkreetsete tekstid ehk mikrotasandi nähtused võivad olla allkeelte seisukohast vaadates homogeenised või heterogeensed. Ühes tekstis võib olla koos kas ainult üks allkeel või mitu erinevat allkeelt (nt ilukirjandusteostes släng, kohamurded ja norminguline keel). Samamoodi võib mingi konkreetne keelekasutusstiil olla allkeelte seisukohast heterogeenne või homogeenne. Hästi tavaline on see suulistest spontaansetes argisi-

tuatsioonides. Ja konkreetne inimene on alati allkeelte segu, mille piire ta ei pea teadvustama või võib valesi teadvustada.

4. Me võime määratleda allkeeli kui selliseid või konkreetse keelekollektiivi konkreetseid allkeeli. Ilmselt ei ole võimalik ega saa kunagi võimalikuks panna paigale mingi keeleühiskonna kõik allkeeled. Meil on võimalik määratleda need varieerumise dimensioonid, mille alusel me allkeeli kui niisuguseid piiritleme. Kuid me võime fikseerida mingid tunnustekomplektid, mis iseloomustavad ainult mõnda olulisemat allkeelt.

5. Konkreetse keele allkeelte tüpoloogiat tehes peame me alati küsima, millise ajahetke kohta me seda tüpoloogiat teeme. Allkeelte suhted ajaga on mitmesugused.

- Osa allkeeli on pärandatavad, osa mitte. Pärandatavad antakse põlvest põlve, mittepärandatavad tekivad ja kaovad pidevalt (slängid, pidžinid). Osa allkeeli käib inimesega kaasas läbi elu, osa muutub elu jooksul tunduvalt (ealised keeled, slängid).
- Sama keelevariant (nt kirjakeel) muutub ajas ja saame välja tuua tema arenguperioodid (vt Kask 1970: 5–22; Pajusalu 2000). Eri keelevariantide komplekt ja hierarhia muutuvad ühiskonnas, saame välja tuua sotsioperioodid (vt Hennoste 1997).
- Keel muutub pidevalt. Seetõttu on samal ajahetkel osa keelekihte või osa kõnelejaid ühes muutusehetkes ja teised teises keelehetkes. Nt erinevad sotsiaalsed kihid muudavad oma keelt eri kiirusega.
- Keelekasutajad muudavad aja jooksul keele struktuuri, kasutust ja ka hoiakuid nende suhtes, mille tagajärjel võib tekkida katke keelemõistmises.

Seega kui asume allkeeli hierarhiseerimise või liigendama üldisemalt konkreetsemale, tuues sisse eri allkeeli süsteemi eri tasanditena, siis on meie süsteem alati seotud konkreetse ajaga.

6. Allkeele termineid kasutatakse erineval moel teadvustatud nähtuste kohta. Vahet tuleb teha esmalt sellel, kes teadvustab.

- Kõnelejad teadvustavad oma keelt rühmasisese koodina, mis neid teistest eristab või tunnetavad teatud tekstide kokku-

kuuluvust samasse allkeelde. Sealjuures ei pruugi selline kokkukuuluvana tõlgendatav keelenähtuste kogum üldse mitte seesmiselt sarnane või teistest kogumitest erinev olla. Selliselt määratletud piirid on enamasti sotsiaalsed ja tehtud tavaliselt mõne üksiku keelelise joone põhjal.

- Naaberkogukonnad või teised inimesed teadvustavad oma naabrite keele erinevust enda omast (mitte-meie, mitte-see). Siin kehtib sama, mis öeldud eelmises punktis.
- Uurijad teadvustavad piire uurimise tulemusel. Sellised variandid on tavaliselt süstemaatiliselt välja toodud, kuid samas ei pea kasutaja neid üldse teadvustama. Samal ajal kasutavad uurijad samu termineid väga erineva homogeensuse ja erijoonte hulga variantide kohta.

Siin on küsimus ka selles, kas me kasutame sõna *allkeel* või mitte. Keel eeldab teatud mõttes teadvustatust, vähemalt oleme harjunud nii mõtlema. Millisel juhul me võime pidada neid variante eri keelteks, millisel juhul allkeelteks? Kas on mingi erinevus allkeele ja mingi muu variandi vahel? Sellele pole vastust. Pole võimalik öelda, et erinevuste hulk määrab piiri. Igal juhul on oluline piiri olemasolu kasutajate keelelises teadvuses, uurija teadvustatus pole piisav. Sealjuures ei pea aga olema seotud erinevuse tugevus / hulk ja teadvustatus. On vaid nii, et mida enam on mingid tunnused tunnetatud kasutajate kui eraldi rühmade poolt, seda kasulikum on neid analüüsida kui keele variante. On eraldi uurimisteema, millised allkeeled on inimeste poolt teadvustatud eesti keeles ja milliste tunnuste põhjal.

7. Osa allkeeli on sellised, mida inimesed omandavad, st see keel omandatakse praktika käigus ebateadlikult, keelt kasutades. Teine rühm on sellised, mida õpitakse teadlikult. Enamasti seotakse õppimine normingulise keelega, mida saab omandada ainult õppides, kuid õppida võib ka teisi allkeeli.

Tavaliselt kasutatakse mõistet *keelt valdama*, mis on väga udune mõiste. Ühe teooria järgi on inimeses olemas keelemasin kui potentsiaal, teise järgi omandab inimene keele seda pidevalt kasutades, st miljoneid kordi samu võtteid korrates.

Teine oluline erinevus on kahe valdamise vahel: passiivne valdamine ja aktiivne kasutamine. Naised kasutavad väga vähe

vulgaarset sõnavara, kuid keegi ei arva, et nad sellest aru ei saa. Tekstides saab uurida kasutamist ja just seda on allkeelte liigitamisel arvesse võetud. Kuid see pole arusaamisega üksüheses korrelatsioonis.

8. Allkeelte defineerimine ja allkeelte nimetamine on kaks eri asja. Me peame püüdma alguses defineerida allkeeli keeleväliste tunnuste kaudu ning alles seejärel valime saadud tunnusekimpudele nimed. Eesti lingvistikas on kasutatud termineid erinevalt, nii et me ei pea sõnade valikul arvestama mingit ühte traditsiooni.

5. Allkeelte süsteem

Selles osas võtame esmalt kokku omapoolse allkeelte süsteemi alused ning seejärel määratleme olulisemad eesti keele allkeeled.

5.1. Allkeelte tüpoloogia alused

Käesoleva tüpoloogia aluseks olevad põhimõtted on järgmised:

- Me liigendame, mitte ei hierarhiseeri sotsiaalselt allkeeli.
- Lähtume klassikalistest keelevälistest tunnustest, kuid võtame arvesse ka keelekeskse lähenemise tulemused, mis peaks anda tulemuseks võimalikult homogensed allkeeled.
- Allkeeled eristame välja mitmel sõltumatul alusel, mitte ei ehita ühelt aluselt lähtuvat süsteemi. Esimeseks aluseks on eristus kasutajakesksete ja kasutussituatsiooni kesksete allkeelte vahel. Teine liigendus on norminguliste ja mittenorminguliste allkeelte vahel. Tulemuseks on kahte tüüpi allkeeled. Esimene on tekstirühmade allkeel kui tüüp, mis on pilv. Teine on keeletasandi liigendus, mis on diskreetsete piiridega.
- Arvestame eeskätt allkeeli, mille erinevused tulevad välja kogu keelesüsteemis, vaid teisesena lisame mõned kitsamal keelelisel alusel välja toodud allkeeled.
- Allkeeli saab edasi liigendada kahel viisil. Esiteks rekursiivselt, st liigendades sama allkeelt samade tunnuste alusel kitsama levikuga alamallkeeleks. Teiseks erinevatel üldisuse astmetel, jagades allkeeli kitsamateks uusi tunnuseid lisades.
- Me ei võta arvesse seda, kas tegu on teadvustatud allkeelelega või mitte. Kasutame allkeele terminit mõlema võimaluse kohta.

- Me määratleme, mitte ei nimeta. Nimetamise võtame ette vaid siis, kui on olemas sobivad sõnad vastava allkeele nime jaoks.

5.1.1. Kasutajakesksed allkeeled

Kasutajakeskne allkeel on määratletud nende kasutajate omaduste kaudu. See on keele variant, mis erineb grammatiliselt, fonoloogiliselt ja leksikaalselt teistest variantidest ja on seotud kindla geograafilise kohaga ja/või kindla sotsiaalse klassi või staatusgrupiga (Trudgill 1992: 23–24). Tema kandja on rühm, mis tekitab ühiskonnas regulaarselt kui funktsionaalne tervik (nt füüsilise paiknemise, abielusuhete, töösuhete vms alusel), kaldub välja arendama oma keelesüsteemi ja keelekasutuse markerite süsteemi, mis teda teistest gruppidest eristab (Ferguson 1994: 19). Edasi jääme klassikalise kahelijaotuse juurde:

- territoriaalsed allkeeled ehk dialektid ehk kohamurded;
- sotsiaalsed allkeeled ehk sotsiolektid ehk sotsiaalmurded.

Mõlemaid saab edasi liigendada rekursiivselt (nt kohamurra-kuteks või sotsiaalmurra-kuteks). Neile lisaks on kaks allmõistet: aktsent ja sotsiaalne släng. Aktsent on ainult häälduses väljenduvate erijoontega kasutajakeskne allkeel, släng on ainult sõnavaras väljenduvate erijoontega allkeel.

Rahvusvaheliselt kasutatakse selle rühma üldnimetusena sõna dialekt. Eesti traditsioonis on dialekt seotud praktiliselt ainult kohamurretega. Seetõttu kasutame üldmõiste tarvis kasutajakeskset allkeelt

5.1.2. Situatiivsed allkeeled

Situatiivne allkeel tähendab kommunikatiivset situatsiooni, mis esineb regulaarselt ühiskonnas ja seostub kindlate keeleliste joontega (Ferguson 1994). Selle puhul on meil tegu mitmete tunnuserühmadega, mida meie arvates ei ole kasulik korraka arvestada. Seetõttu jagame situatsiooniga seotud tunnused mitmesse rühma vastavalt sellele, kui olulised nad on ja sellele, milliseid keeletasandeid nad mõjutavad.

1. Suhtlusviis: kirjalik / suuline ja redigeeritud / spontaanne.

Kõige tugevam situatiivne piir on määratud suhtlusviisiga (vt Hennoste 2000a; Chafe 1982; Biber 1988).

Esiteks, suulise suhtluse keel erineb oluliselt kirjaliku suhtluse keelest. Sealjuures põhjustab suure osa erinevustest suulisus / kirjalikkus ise. Põhilised erinevused on süntaksis, aga ka sõnavaras, eriti grammatilistes ja pragmaatilistes sõnades (asesõnad, mäarsõnad, pragmaatilised partiklid). Ka on suulise / kirjaliku piir oluline ajalooliselt. Seega on meile kasulik neid kahte allkeelt ka eraldi terminiga nimetada. Siin on meil nimed olemas: suuline keel ja kirjalik keel. Oluline on see, et suuline keel tähendab räägitud keelt ja kirjalik keel üleskirjutatud keelt. Antud juhul ei ole oluline see, kuidas seda teksti vastu võetakse. Nt kirjalikku teksti võib lugeda vaikselt või valjusti ja viimasel juhul võib teda keegi ka kuulda, kuid see ei muuda asja. Keele kasutamisel ja sellel, milline tekst on tulemuseks, on oluline just see, millised on teksti tootmise tingimused.

Spontaansus ja redigeeritus on eelnevaga tihedalt seotud. Keele poolelt lähenedes on kõige tugevam ja selgem piir just situatsioonide vahel, mis võimaldavad redigeerimist ja nende vahel, mis ei võimalda. See piir seostub tugevalt suulise ja kirjaliku piiriga. Suuline suhtlus on alati mitu korda spontaansem kui kirjalik lihtsalt sellepärast, et seal on kõnetempo mitu korda kiirem. Ja üldjuhul tehakse seal tekst vahetu suhtluse käigus ning teksti tegemist määrab ka kuulaja. Kirjalik tekst aga tehakse tavaliselt väljaspool vahetut suhtlust, st redigeerimise aeg on tegelikult seotud ainult kirjutaja enese määratud piiridega. Seega saame teise piiri, spontaanse ja redigeeritud teksti vahele.

Need piirid erinevad oma areduse poolest. Kirjalik ja suulise teksti piir on küllalt are, kuigi ka nende vahele võib jääda mitmesuguseid hübriidvorme (ettelugemiseks kirjutatud tekst, teksti tegemine paralleelselt suuliselt ja tahvlil jms). Spontaanse ja redigeeritud teksti piir on sujuv. Seda võib määratleda vastavalt sellele, kui kui palju tekstitasandeid on ette valmis mõeldud.

Kuid kuna need kaks mõjurit on omavahel väga tihedalt seotud, siis on meile oluline ka nende kombinatsioonide nimetamine. Siin saame neli rühma: suuline spontaanne, suuline redigeeritud, kirjalik spontaanne ja kirjalik redigeeritud keelekasutus.

2. Argine / ametlik suhtlus. Järgmine ühiskonnas ja keeles oluline piir on ametliku ja argise suhtluse vahel. Samas on see piir ise kompleksne süsteem, mille all on:

- inimestevahelised suhted (tuttavad vs võõrad);
- inimeste rollid vastavas situatsioonis (eraisik vs institutsiooni esindaja);
- konkreetne füüsiline olukord (kodus, kohvikus jms vs tööl, ametiasutuses jms);
- suhtluse põhieesmärk (osalemine, enese sidumine suhtlusega vs informatiivne olemine).

Neid tunnuseid kombineerides saame kaks keset: prototüüpse argisuhtluse ja prototüüpse ametliku suhtluse ning nende vahele jääva üleminekuvööndi.

Siin tuleb lisaks vahet teha vähemalt kahel ametliku suhtluse alaviisil: institutsionaalne suhtlus ja avalik suhtlus. Institutsionaalne suhtlus on olukord, kus vähemalt üks inimene on mingi ühiskonna institutsiooni esindaja, esineb arstina, õpetajana jne. Avalik suhtlus on selline, kus olukord on avatud erinevatele kõrvalistele isikutele (avalik koosolek). Sellest erineb suletud olukord, milles osaleb ainult piiratud ja määratud hulk kindlate omadustega isikuid (nt ülikooli õppetooli koosolek).

Ametliku ja argise suhtluse keeleline erinevus on eelkõige selles, et avalik suhtlus keelab teatud sõnavara kasutamise. Teisalt on erinevus ka selles, et ametlikus suhtluses orienteerub kõneleja nt eesti keeles üsna tugevalt kirjakeele grammatikanormingutele, argises situatsioonis aga varieerib mitut erinevat võtet või vahendit. Ja kolmandaks, erinevus on ka selles, kui palju tähelepanu pöörab kõneleja oma keelekasutusele. Argiolukorras pöörab kõneleja oma keelekasutusele minimaalselt tähelepanu, ametlikus situatsioonis aga püüab teha teksti, mis vastaks keeleliselt võimalikult hästi situatsiooni keeleidealile.

See piir on kindlasti madalamat järku kui spontaansuse ja suulisuse / kirjalikkuse alusel välja toodud piirid. Seega võime registrarühmad jagada argiregistriteks ja ametlikeks registriteks.

Liigendus spontaansuse astme ja suulisuse / kirjalikkuse alusel vastab umbes murderühmade tasemele. Kui lisame neile argise ja avaliku piiri, saame umbes murretele analoogilise

üldistuse astme. Seetõttu eelistame terminitena kasutada esimese liigenduse jaoks registrirühma ja teise jaoks registrit. Kokku saame loogiliselt konstrueerida 8 registrit. Seega on meil olemas nt registrirühm suuline spontaanne kõne ja register suuline spontaanne argikõne.

3. Valdkond ja teema. Kolmas suur situatiivne tunnusterühm on suhtlusvaldkond ja teema, millest kõneldakse. Seda saame omakorda jagada vähemalt kahel viisil:

- üldised ja erialased ehk oskuskeelt nõudvad valdkonnad;
- mitmesugused ühiskonnas eraldi välja toodud konkreetset keelekasutusvaldkonnad (ilukirjandus, ajakirjandus, teadus, asjaajamine jne).

Mõlemad alaliigid erinevad eespool toodud rühmadest selle poolest, et need on eeskätt sõnavara poolest erinevad. Valdkonnad ja teemad ei seostu üheselt eeltoodud registritunnustega, kuigi enamasti kaldub osa valdkondi olema ametlikud ja osa argised.

Siin on meil kaks võimalust: kas vaadelda valdkondi kui ühte registri tunnustepaari või võtta ta eraldi tunnusterühmaks. Me eelistame siin viimast varianti, toetudes sellele, et tegu on eeskätt sõnavaraerinevustega, mitte kogu keelesüsteemi erijoonetega. Selle allkeelerühma nimetuseks sobib meie arvates hästi valdkonnastiil, mis seostub klassikalise funktsionaalstiiliga.

Seega jagame me situatsioonikesksed allkeeled analoogiliselt Trudgilliga kaheks. Siin tekib aga terminoloogiline probleem. Rahvusvahelises traditsioonis kannab valdkonnakeel nime register ja muud situatiivsed allkeeled stiil. Eesti traditsioonis on aga just valdkonnakeele nimeks funktsionaalstiil ja me eelistasime eespool nimetada registriks suhtlusviisi ja suhtlusolukorraga seotud allkeeli.

4. Tekstitüübid. Biberi uurimustest nägime, et inglise keeles ei jagune tekstid keeleliselt mitte valdkondade vaid teksti retooriliste tüüpide alusel. Retoorikas on välja toodud erinevad ideede arendamise tüübid (*methods of development*). Põhitüübid on jutustus, kirjeldus, seletus, argumentatsioon ja veenmine, mis aga pole võrdsed. Nii ei moodusta kirjeldus üldjuhul teksti põhialust vaid ainult osa tekstist. Argumentatsioon seostub aga tihedalt seletamisega ja veenmisega. D. Biberi järgi selgus, et olulisteks

alusteks on seletus ja jutustus, mis moodustavad kontiinuumi ja neist eraldi seisev veenmine. Seega võiksime piirduda kolmijaotusega: jutustavad, seletavad ja veenvad tekstid.

Kindlasti ei seostu tekstitüübid üheselt eeltoodud registripäiriga. See jaotusalus seostub aga küllalt tugevalt tekstide valdkondadega. Nii kalduvad ilukirjandustekstid olema põhiloomult jutustavad ja teadustekstid seletavad / argumenteerivad jne. Kuid see vastavus ei ole ühene ning teksti tüübid ei seostu üksnes sõnavaraga. Seega on meile kasulik vaadelda teksti tüüpide jaotust kui eraldiseisvat ja paralleelset valdkondade jaotusele.

Seega jagame situatiivsed allkeeled kolmeks:

- registriühmad ja registrid, mis seostuvad tunnustega suulisus / kirjalikkus, spontaansus / redigeeritus ja argisus / ametlikkus;
- valdkonnastiilid, mis seostuvad keelekasutusvaldkondadega;
- tekstitüübid, mis seostuvad teksti retooriliste põhieesmärkidega.

5.1.3. Norminguline ja mittenorminguline allkeel

Teise suure jaotusaluse moodustab vastandus normingulisus / mittenormingulisus. Normingud on antud ühiskonnas autoriteetse või võimu omava organi poolt, neid õpetatakse koolis ja välismaalastele. Just neile toetub inimene, kui ta muulase keeles leiab vigu. Teine rühm on normid, mis on eelkõige keeleteadlaste statistilised üldistused tegelikust keelekasutusest. Norme endid keelekasutaja osalt teadvustab, osalt mitte. Selle tunnusepaari alusel jagunevad allkeeled normingulisteks ja mittenormingulisteks allkeelteks. See on tunnus, mis on teisel tasandil kui eelnevad tunnused, sest ta eristab keelendeid väljaspool konteksti.

5.2. Eesti keele allkeeled

Toodud liigenduse alusel saame järgmise allkeelte põhisisüsteemi:

- kasutajakesksed allkeeled:
 - dialektid;
 - sotsiolektid;
- situatiivsed allkeeled:
 - registrid;
 - valdkonnastiilid;

– tekstitüübid.

- normingulised / mittenormingulised allkeeled.

Millised olulised allkeeled võime selles süsteemis välja tuua eesti keeleühiskonnas ning mille alusel? Me jätame siinkohal kõrvale kohamurded (vt Pajusalu 1999) ning sotsiolektid ja tekstitüübid, mille kohta pole võimalik esialgu midagi ütelda. Seega vaatleme, millised olulised registrid ja valdkonnastiilid saame välja tuua ja milliseid sõnu kasutame nende kohta.

1. Kindlasti on olemas jaotus suuline ja kirjalik keel. Nende kahe vahel on hulk olulisi erinevusi (vt Hennoste 2000a–2000f).

2. Ka eesti keeles on oluline jagunemine registrirühmadeks. Selles jaotuses saame kaks selgete ja süstemaatiliste piiridega allkeelt: kirjalik redigeeritud allkeel ning suuline spontaanne allkeel. Kirjalik spontaanne allkeel on esialgu olemas väga vähesel määral (nt interneti jututubades või portaalide kommentaarides) ja suuline redigeeritud keelekasutus on samuti harv. (Redigeerituse all mõtleme siin peas valmis mõeldud teksti keelekasutust. Kirjapanduna redigeeritud tekst on ikka kirjalik tekst, olenemata sellest kas teda õpitakse pähe ja esitatakse või loetakse ise vaikselt või valjult.)

Sealjuures võib inimene redigeerida oma teksti väga mitmesuguste normide põhjal, alates normingutest kuni nt mõne kohamurde normideni.

Suulise spontaanse registrirühma nimeks sobib hästi kõnekeel. Kuidas aga nimetada kirjalikku redigeeritud keelt? Üks võimalus on nimetada ta kirjakeeleks. Selline kirjakeel oleks lai ja heterogeenne ega vastaks täpselt ühelegi praegusele eesti kirjakeele määratlusele. Samuti ei seostuks ta normingutega.

3. Omaette piisavalt selgete piiridega allkeele moodustab kindlasti suuline spontaanne allkeel, mida kasutatakse argisuhtluses. Seda nimetame argikeeleks. Argisuhtluse kirjalik variant on harv ning pole selge, kas ta kuuluks eesti keeles kokku suulise varian-diga või mõne muu registriga. Sellele me omaette nime ei anna. Seega on meie argikeel praegu ainult suuline keelekasutus, mis vastab meie arvates hästi selle mõiste intuiitivsele sisule.

Teiselt poolelt saame jagada kirjaliku redigeeritud registri-rühma samuti argiseks ja ametlikuks registriks. Argine kasutus on harv ja sellele me praegu nime ei anna. Ametlik kirjalik redigeeritud keele kasutus on aga ühiskonnas väga tavaline ja see vajab omaette nime. Ka selle nimetamiseks sobib sõna kirjakeel. Ka selline kirjakeele sõna kasutus ei vasta ühelegi praegustest kasutustest ning ei seosta teda normingutega, kuigi selles allkeeles kaldutakse eesti kultuuris kasutama normingulist keelt.

Omaette asi on suuline spontaanne ametlik register, mida kasutatakse poes, asjaajamises jms. See erineb oma keelelt kindlasti suulisest spontaansast argiregistrist. Kuidas seda nimetada? Praegu tema jaoks mingit head nime olemas ei ole.

4. Teise lähenemise alusel saame situatsioonikesksed allkeeled liigendada sõnavaralisteks valdkonnastiilideks. Põhiliselt saame välja tuua stiilid, mis seostuvad kirjaliku redigeeritud ametliku suhtlusega, mis on ühiskonnas selgemini keeleliselt teadvustatud: ilukirjandus, teadus, poliitika, asjaajamine ehk ametlik dokumentatsioon, meedia, religioon, populaarteadus, teatmeteosed, kuidas-seda-teha käsiraamatud jne.

Kuid oluline on, et selline valdkonnajaotus ei ole mingi kirjaliku ametliku registri erijoon. Ta on olemas ka suulisel registri-rühmas ja argisuhtluses, kuigi seda tavaliselt eraldi ei teadvustata. Millised valdkonnad seal saab välja tuua, saab otsustada alles peale empiirilisi uuringuid. Nt võime pakkuda suuliselt ametlikult poolelt: meedia (vestlusaated, *show'd*, telefoniintervjuud, spordi otsesaated jms), poliitilised kõned, religioon (jutlused), teadus (loengud, ettekanded, debatid), asjaajamine (kohtukõned, suhtlus ametnikega), suuline kirjandus. Argisuhtluse poolelt: erakirjad, lobisemine (*small talk*), argikirjandus (anekdoot, rahvajutt jms) jms.

5. Me saame kogu eesti keele jagada kaheks: osa, mis vastab normingutele, ja osa, mis ei vasta. Esimese osa kohta kasutame terminit normikeel, teise osa jaoks praegu eraldi terminit pole. Samas võime konkreetset teksti vaadates leida ilmselt pea igast tekstist osi, mis vastavad normingutele, olgu nad sinna sattunud juhuslikult või teadlikult.

Tekstide tasandil saame välja tuua need allkeeled, mis kalduvad normingute järgimise poole ja need, mis suhtuvad normingutesse ükskõikselt. See on muutuv, kuid üldiselt kalduvad avalikud ja kirjalikud registrid normingute järgimise poole ning argised ja suulised neist ei hooli.

Teiseks saame välja tuua need allkeeled, mis saavad põhimõtteliselt norminguid korralikult järgida ja sellised, mis ei saa. Saamine on seotud kirjalikkuse ja redigeerimisvõimalustega.

Ja kolmandaks, saame välja tuua need valdkonnastiilid, milles ühiskond nõuab normingute järgimist rangelt, milles suhteliselt vabalt ja milles ei nõua. Ka see on väga muutuv asi. Tavaliselt nõutakse norminguid nt riigieluga seotud registrites, veidi vähem ajakirjanduses, veel vähem ilukirjanduses.

5.3. Kokkuvõtteks

Oleme viimases osas esitanud omapoolse allkeelte liigenduse põhimõistestiku ning selle alusel toonud välja meie arvates olulised eesti keele allkeeled. Need allkeeled on toodud praegu välja keeleväliste tunnuste kombinatsioonide alusel, kuid nende nimetamisega on esialgu mitmeid probleeme. Millised oleks eesti keele allkeeled?

1. Kasutajakesksed allkeeled:

- kohamurded ehk dialektid: jagunevad murderühmadeks, murreteks ja murrakuteks;
- sotsiaalmurded ehk sotsiolektid: praegu eraldi välja toomata.

2. Situatiivsed allkeeled:

- registrirühmad ja registrid:
 - registrirühmad:
 - kõnekeel = suuline ja spontaanne keelekasutus;
 - ?kirjakeel = kirjalik ja redigeeritud keelekasutus;
 - registrid:
 - argikeel = suuline, spontaanne, argine keelekasutus;
 - ? = suuline, spontaanne, ametlik keelekasutus;
 - ?kirjakeel = kirjalik, redigeeritud, ametlik keelekasutus.
- valdkonnastiilid: jagunevad eri valdkondade keelteks.
- tekstitüübid: esialgu eraldi välja toodud ei ole.

3. Allkeeled kodifitseerituse alusel:

- normikeel = normingutele vastav keelekasutus olenemata sellest, milliste inimrühmade poolt ja millises situatsioonis seda kasutatakse;
- mittennormikeeled.

KIRJANDUS

- Biber, Douglas 1988.** Variation across Speech and Writing. Cambridge: Cambridge UP
- Biber, Douglas 1994.** An analytical framework for register studies. – Sociolinguistic Perspectives on Register. Eds. D. Biber, E. Finegan. N.Y., Oxford: Oxford UP. 31–56.
- Biber, Douglas 1995.** Dimensions of Register Variation. A Cross-Linguistic Comparison. Cambridge: Cambridge UP.
- Chafe, W. L. 1982.** Integration and involvement in speaking, writing and oral literature. – Spoken and Written Language. Exploring Orality and Literacy. Ed. D. Tannen. Norwood, N.J. 35–53.
- Chambers, J.K.; Trudgill, Peter 1980.** Dialectology. Cambridge, NY: Cambridge UP
- Cheshire, Jenny 1992.** Register and style. – International Encyclopedia of Linguistics. Ed. W. Bright. Vol 3. New York, Oxford: Oxford University Press. 324–326.
- Christian, Donna 1992.** Social dialects. – International Encyclopedia of Linguistics. Ed. W. Bright. Vol 4. New York, Oxford: Oxford University Press. 3–6.
- Chrystal, David; Davy, Derek 1969.** Investigating English Style. London: Longman.
- Duranti, Alessandro 1985.** Sociocultural dimensions of discourse. – Handbook of Discourse Analysis. Ed. T. A. van Dijk. Vol 1. Academic Press. 193–230.
- ENE 1989.** Kirjakeel. – ENE 4. Tallinn: Valgus. 544.
- Erelt, Mati; Erelt, Tiiu; Ross, Kristiina 1997.** Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ferguson, Charles 1994.** Dialect, register, and genre: working assumptions about conventionalization. – Sociolinguistic Perspectives on Register. Eds. D. Biber, E. Finegan. N.Y., Oxford: Oxford UP, 15–30.
- Hennoste, Tiit 1996.** Tartu University Corpus of Written Estonian: A Survey of the Structure of Texts and Principles of Selection. –Esto-

- nian in the Changing World. Ed H.Õim. University of Tartu: Department of General Linguistics. Tartu. 7-32.
- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendus-
teos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised
7. Toim M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu. 45–66.
- Hennoste, Tiit 1999.** Eesti keele arengud: totalitaariast polüloogiasse. –
Keel ja Kirjandus, 2, 88–96.
- Hennoste, Tiit 2000a.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde I. Taust ja
uurimisobjekt. – Akadeemia 5, 1117–1150.
- Hennoste, Tiit 2000b.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde II. Suulise
kõne erisõnavara 1. – Akadeemia 6, 1343–1374.
- Hennoste, Tiit 2000c.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde III. Suulise
kõne erisõnavara 2. – Akadeemia 7. 1553–1582.
- Hennoste, Tiit 2000d.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde IV Suulise
kõne erisõnavara 3. Partiklid. – Akadeemia 8, 1773–1806.
- Hennoste, Tiit 2000e.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde V Mõned
mitteverbaalsed nähtused suulises kõnes. – Akadeemia 9, 2011–
2038.
- Hennoste, Tiit 2000f.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde VI. Lausung
suulises kõnes 1. – Akadeemia 10, 2223–2254.
- Hennoste, Tiit; Keevallik, Leelo; Pajusalu, Karl 1999.** Introduction. –
International Journal of the Sociology of Language 139. Estonian
Sociolinguistics. Issue editor T. Hennoste, 1–16.
- Hennoste, Tiit; Koit, Mare; Roosmaa, Tiit; Saluveer, Madis 1998.**
Structure and usage of the Tartu University Corpus of Written Estoni-
an. – International Journal of Corpus Linguistics 3 (2), 279–304.
- Hymes, Dell 1962/1968.** The ethnography of speaking. – Readings on
the Sociology of Language. Ed. J. Fishman. Mouton. 99–138.
- Hymes, Dell 1972/1986.** Models for the interaction of language and
social life. – Directions in Sociolinguistics: the Ethnography of
Communication. Eds. J. Gumperz, D. Hymes. Holt/Basil Blackwell.
35–71.
- Ikola, Osmo 1972.** Kirjakieli ja puhekieli, yleiskieli ja murre. – Sanan-
jalka 14, 16–26.
- Kask, Arnold 1956.** Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. –
Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn. 24–40.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu: Tartu Riiklik Üli-
kool.
- Keevallik, Leelo 1996.** Maintenance of structured variability. – Estonian
in the Changing World. Toim H. Õim. University of Tartu,
Department of General Linguistics. 123–132.

- Keevallik, Leelo 2000.** Keelendid *et ja nii et* vestluses. – Keel ja Kirjandus 5, 344–358.
- Kull, Rein 2000.** Kas kindel või lagundatud kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1, 1–9.
- Labov, William 1972.** Sociolinguistic Patterns. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Liivaku, Uno 1999.** Heitlus eesti keele pärast (II). – Keel ja Kirjandus 6, 386–393.
- Lindström, Liina 2000.** Narratiiv ja selle sõnajärg. – Keel ja Kirjandus 3, 190–200.
- Loog, Mai 1991.** Esimene eesti slängisõnaraamat. Tallinn.
- Milroy, Lesley 1980.** Language and Social Networks. Oxford: Basil Blackwell.
- Montgomery, Martin 1995.** An Introduction to Language and Society. Routledge.
- Mäger, Mart 1989.** Eesti keele õpik. Tallinn: Valgus.
- Pajusalu, Karl 1992.** Regional and social varieties of Estonian. – Ural-Altische Jahrbücher / Ural-Altaiic Yearbook 64, 23–34.
- Pajusalu, Karl 1997.** Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Toim M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu. 167–184.
- Pajusalu, Karl 1999.** Eesti murded ja murderühmad. – Emakeele Seltsi Aastaraamat 43. Tartu: ETA Emakeele Selts. 64–98.
- Pajusalu, Karl 2000.** Eesti keele kujunemisejärgud ja sotsioperioodid. – Keel ja Kirjandus 3, 153–160.
- Ross, Eevi; Hallik, Tiina 2000.** Keelekorralduse konverents 18.–19. november 1999. Diskussioon ÕS 1999: kui liberaalne võib olla keelekorraldus? – Keel ja Kirjandus 6, 455–462.
- Rätsep, Huno 1976.** Lindu tuntakse laulust, inimest keelest. – Keel, mida me harime. Tallinn: Valgus. 116–120.
- Saareste, Andrus 1932.** Eesti keeleala murdelisest liigendusest. – Eesti Keel, 17–40.
- Zemskaja E. A. 1979.** Russkaja razgovornaja retsh: lingvistitsheskij analiz i problemõ obutshenia. Moskva: Russkij jazõk.
- Taavitsainen, Irma; Melchers, Gunnel 2000.** Writing in nonstandard English: Introduction. – Writing in Nonstandard English. Eds. I. Taavitsainen, G. Melchers, P. Pahta. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–26.
- Tauli, Valter 1938.** Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus.

- Tauli, Valter 1968.** Keelekorralduse alused. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- Tedre, Ülo 1998.** Rahvaluule. – Eesti rahvakultuur. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus. 545–590.
- Tender, Tõnu 1994.** Eesti släng: olemus ja uurimislugu I–II. – Keel ja Kirjandus 5, 293–297; 6, 346–355.
- Tiittula, Liisa 1991.** Puhuva keeli. Suullisen viestinnän erityispiirteitä. Finn Lectura.
- Toomet, Piret 2000.** Mõnest kaudsuse väljendamise võimalusest tänapäeva eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 4, 251–259.
- Trudgill, Peter 1992.** *Introducing Language and Society*. Penguin.
- Trudgill, Peter 1994.** *Dialects*. London and New York: Routledge.
- Trudgill, Peter 1995.** *Sociolinguistics. An Introduction to Language and Society*. New Edition. Penguin Books.
- Wardhough, Ronald 1996.** *An Introduction to Sociolinguistics*. 2nd edition. Blackwell.